

σχέσιν πολιτείας και ἐκκλησίας. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν συμφωνῆ τις ἢ οὐ πρὸς τὰς ἐν πνεύματι συντηρητικῶ διατυπωθείσας ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων ἀπόψεις τοῦ κ. Μπρατσιώτη, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῆ τὴν σοβαρότητα και τὴν καλὴν πίστιν τούτου.

Τοιαύτη, εἰς γενικωτάτας γραμμὰς, ἢ ἀξιολογωτάτη δρᾶσις τοῦ κ. Μπρατσιώτη, ὅστις εἰς τὸν διεθνῆ ἐπιστημονικὸν κόσμον ἀξιοῦται πάσης ἐκτιμῆσεως και θεωρεῖται εἰς τῶν ἀξιοτέρων συγχρόνων ἐρμηρευτῶν. Οὕτω, εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Γλασκώβης κληθεὶς, ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος διδάκτωρ (1951). Κληθεὶς ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου ἐδίδαξε θεολογικά τινα μαθήματα (1952). Ὑπὸ τῆς φλαμανδικῆς ἀκαδημίας τῶν Βρυξελλῶν ὠνομάσθη ξένος ἐταῖρος αὐτῆς (*Membre Associé*) (1955).

Ὁ κ. Μπρατσιώτης, ἐπὶ τούτοις, ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς πολλὰ θεολογικὰ συνέδρια, και διὰ διαλέξεων, ἄρθρων ἐκλαϊκευτικῶν, ἰδρύσεως συλλόγων και σωματείων κοινωνικοῦ και θρησκευτικοῦ περιεχομένου, προσεπάθησε νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον εὐρύτερων κύκλων διὰ σχετικὰ ζητήματα.

Τοιοτοτρόπως ὁ κ. Μπρατσιώτης πληροῖ πάντας τοὺς ὄρους τῆς ἐκλογῆς του, ἐφόσον, κατὰ τὸν Ὁργανισμὸν τῆς Ἀκαδημίας, «Τακτικὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας ἐκλέγονται Ἑλληνας διακρινόμενοι εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰ γράμματα ἢ τὰς καλὰς τέχνας διὰ σπουδαίων ἔργων».

Ἀγαπητὲ συνάδελφε, ἐκφράζων πρὸς ὑμᾶς θερμὰ συγκαροτήρια διὰ τὴν μέγχι τοῦδε δρᾶσίν σας, εὐχομαι, ὅπως ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν συνεχίσητε ταύτην ἐπ' ἀγαθῶ τῆς ἐπιστήμης και τῆς ἐκκλησίας, ἢ ἀλληλεπίδρασις τῶν ὁποίων εἶναι ἐπ' ἀγαθῶ ἀμφοτέρων.

*

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ

Ἀκολούθως ὁ νέος Ἀκαδημαϊκὸς κ. Παν. Μπρατσιώτης, παρελθὼν εἰς τὸ βῆμα, ἠὐχαρίστησε διὰ τὴν ἐκλογήν του ὡς μέλους τῆς Ἀκαδημίας, εἶτα δ' ἀνέπτυξε τὸ θέμα:

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΕΝ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΕΙ

Μακαριώτατοι¹, Σεβασμιώτατοι,
κ. Ὑπουργέ, κ. Πρόεδρε,
φιλόμουσος ὁμήγουρι.

Ἐμφανιζόμενος μετὰ τινος καθυστερήσεως, λόγῳ ἄλλων βαρέων καθηκόντων², μόλις σήμερον ἐπισήμως ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὡς τακτικὸν αὐτῆς μέλος, αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν πρῶτον μὲν τὰ ἐκφράσω τὰς ἐγκαρδίου

¹ Παρίσαντο οἱ Ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν και Κύπρου.

² Πρόκειται περὶ τῆς μεσολαβησῆσας πρυτανείας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ (1955-56).

μον εδχαριστίας πρὸς τε τοὺς τιμήσαντάς με διὰ τῆς ψήφου των ἀξιολίτους ἀκαδημαϊκοὺς καὶ πρὸς τοὺς σεβαστοὺς συναδέλφους κ.κ. Π. Πουλίτσαν, Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας, καὶ Δ. Μπαλαῖνον ἐπὶ τοῖς θερμοῖς λόγοις, δι' ὧν εὐηρεστήθησαν νὰ χαιρετίσωσι τὴν εἰσοδὸν μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, ἔπειτα δὲ νὰ ἀποτίσω ἐλάχιστον φόρον εὐλαβείας πρὸς τὴν ἱερὰν μνήμην τῶν δύο ἐπιφανῶν ἐν τῇ ἀκαδημαϊκῇ μου ἔδρᾳ προκατόχων καὶ ἀλησμονήτων φίλων μου, τῶν ἀοιδίμων ἀρχιεπισκόπων Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσοστόμου καὶ Χρυσάνθου, οἵτινες ἐτίμησαν τὸν τε ἑλληνικὸν κληρὸν καὶ τὴν ἡμετέραν Ἀκαδημίαν, ἅμα δὲ καὶ νὰ διαβεβαιώσω ὅτι, θεωρῶν ἰδιαιτέραν μου τιμὴν, ὅτι τοιοῦτους ἄνδρας ἐκλήθην νὰ διαδεχθῶ ἐνταῦθα, θὰ εἶμαι εὐτυχής, ἐὰν κατορθώσω νὰ μὴ ἀποστῶ ἀπὸ τῶν ἰχνῶν αὐτῶν.

Καὶ νῦν ἄς ἔλθω εἰς τὸ θέμα, ὅπερ, συμφώνως πρὸς τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔθος καὶ τὸν νόμον, ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιον ὑμῶν σήμερον.

Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς εἶναι, εἰς λόγον ὕψους καὶ ἐπιδράσεως, δύο μοναδικὰ ἐν τῇ παγκοσμίᾳ ἱστορίᾳ πνευματικὰ μεγέθη, δύο φαινόμενα κοσμοϊστορικῆς καὶ ὑπεριστορικῆς σημασίας, δύο κόσμοι, οἵτινες, καὶ καθ' ἑαυτοὺς καὶ ἐν συνεργασίᾳ καὶ ἀλληλεπιδράσει, δυσθεωρήτους καὶ πράγματι ἀνυπολογίστου ἀξίας προσήνεγκον εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ὑπηρεσίας. Ἐνασχόλησις δὲ περὶ τοὺς δύο τούτους κόσμους, ὡς παρατηρεῖ ἔγκριτος τῶν ἡμερῶν ἡμῶν καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας, ὁ *Johannes Hessen*, σημαίνει ἀναρχίησιν εἰς τὰς ὑψίστας κορυφὰς τῆς χώρας τοῦ πνεύματος, κορυφὰς ριπιζομένας ἀπὸ τὰς αὔρας τῆς αἰωνιότητος, καὶ καταυγαζομένας ὑπὸ τῆς ἐκθαμβωτικῆς αἴγλης τοῦ πνευματικοῦ ἐκείνης ἡλίου. Ἡμεῖς ὅμως ἐνταῦθα δὲν πρόκειται νὰ ἀσχοληθῶμεν οὔτε περὶ ἑνα ἕκαστον τῶν κόσμων τούτων χωριστὰ οὔτε περὶ τὴν ἀλληλεπίδρασιν αὐτῶν οὔτε περὶ τὰς ὑψίστας ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας ἑκάτερος τῶν κόσμων τούτων παρέσχεν εἰς τὸν ἕτερον. Ἀλλὰ, ἐντὸς τῶν ὁρίων μιᾶς ἐπισήμου ὀμιλίας, θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πολυσυζητήτου καὶ ἀνεξαντλήτου θέματος περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς σημασίας τῆς ἐπιδράσεως ταύτης, καὶ δὴ περὶ τῆς λεγομένης ἐξελληνίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρόκειται περὶ θέματος, ὅπερ, λόγῳ τῆς θεμελιώδους σπουδαιότητος αὐτοῦ, ἀψησώλησεν, ἀπὸ ἄλλης ἐπόψεως, τὸν τε κ. Μπαλαῖνον καὶ τὸν ἀοιδίμον Ἀρχιεπίσκοπον Χρυσάνθον ἐν τοῖς εἰσιτηρίοις λόγοις των εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, καὶ εὐλογον εἶναι πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ ἐνδιαφέρῃ τὰ μέγιστα λαὸν ὀρθόδοξον, θεωροῦντα ἑαυτὸν ὡς κατ' εὐθείαν κληρονόμον τοῦ τε ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Πρὸς κατανόησιν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν

(Ἐλληνισμὸν δὲ λέγοντες ἐνταῦθα νοοῦμεν τὸν ὄρον ἐν τῇ εὐρύτερᾳ πολιτιστικῇ αὐτοῦ ἐννοίᾳ) εἶναι, νομίζομεν, ἀνάγκη νὰ προταχθῶσιν ὀλίγα τινα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως καὶ συγγενείας μεταξὺ Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ περὶ τῆς ἐναντιοῦ Ἐλληνισμοῦ στάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς καὶ περὶ τῆς ἐπαφῆς καὶ συνεργασίας αὐτῶν. Καὶ δὴ ἅς ἴδωμεν πρῶτον, ἂν ὑπῆρχεν ἐσωτερικὴ σχέσηις καὶ ποία μεταξὺ Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, σχέσις καὶ συγγένεια, ἣτις θὰ παρεῖχε σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ ἀμφοτέρων. Τοιαύτη λοιπὸν συγγένεια ὑπῆρξε πράγματι, ἣτις καὶ ἀπετέλεσεν ἀπαραίτητον ψυχολογικὴν καὶ ἱστορικὴν προϋπόθεσιν τῆς τε ἐπαφῆς καὶ τῆς συνεργασίας ἀμφοτέρων τῶν κόσμων τούτων. Τὰ δὲ κοινὰ σημεῖα τῆς ἐπαφῆς ταύτης, ὡς, κατὰ μέγα μέρος, καὶ τῆς προσηγηθείσης μεταξὺ Ἐλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ ἐπαφῆς, ἦσαν τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ ἐντονος θρησκευτικότης τοῦ Ἐλληνισμοῦ, ἡ ἀποκαλυπτομένη δαριλέστατα εἰς τε τὰ φιλολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπη τις, ὅτι ἰσχύει ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου δοθεὶς χαρακτηρισμὸς τῶν Ἀθηναίων ἐν τῇ περιφῆμῳ ὁμιλίᾳ του ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου «Ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ» (Πράξ. ιζ' 22). Ἡ θεοσέβεια δὲ αὕτη, ἐκ πάντων τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων, ἐνσαρκοῦται μάλιστα εἰς τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Πλάτωνα, περὶ τοῦ ὁποίου εὐστόχως παρατηρήθη ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου *Hessen*, ὅτι «ἐγένετο ὁ πατὴρ πάντων τῶν εὐσεβῶν διανοητῶν»¹. — β) Ἡ παρὰ τὰ ἀνθρώπινα ἐλαττώματα ἡ θικὴ ἕξασις τοῦ Ἐλληνισμοῦ, ἡ ἐκφραζομένη ἡδὴ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι καὶ τοῖς σωζομένοις γνωμικοῖς τῶν ἐπιτασοφῶν καὶ κορυφουμένη εἰς τὰ σπουδαιότερα ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλάτωνα, χρησιμοποιοῦμένη κρίσις ἀγνώστου σοφοῦ περὶ τοῦ ἠθοπλαστικοῦ χαρακτῆρος τῆς ποιήσεως τοῦ Ὀμήρου «πᾶσα μὲν ἡ ποίησις τοῦ Ὀμήρου ἀρετῆς ἐστὶν ἔπαινος», ἐπίσης δὲ καὶ ἡ ἄλλη παρατήρησις τοῦ αὐτοῦ μεγάλου πατρός, ὅτι «σχεδὸν ἅπαντες, ὧν δὴ καὶ λόγος τίς ἐστὶν ἐπὶ σοφίᾳ» (ἐννοεῖται ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἐλλήνων σοφῶν) «ἢ μικρὸν ἢ μεῖζον, εἰς δύναμιν ἕκαστος ἐν τοῖς ἑαυτῶν συγγράμμασιν, ἀρετῆς ἔπαινον διεξῆλθον»². — γ) Ἡ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, παρὰ τὴν μεγάλην ἐκτίμησιν του πρὸς τὸ σῶμα, ἀγαγῶρισις τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πνεύματος καὶ ἡ συναφῆς πρὸς αὐτὴν ἀνάτασις πρὸς τὸ ἐπέκεινα, ἣτις ἀνάτασις κορυφοῦται ἐν τῇ περὶ ἰδεῶν διδασκαλίᾳ τοῦ αἰθεροβάμονος «πατρὸς πάσης ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας», τοῦ δαιμονίου Πλάτωνος (*Arnim*). — δ) Ἡ παρατηρουμένη ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ κόσμῳ, μάλιστα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, «φιλανθρωπία»³ καὶ ἡ συναφῆς πρὸς αὐτὴν ἐκτίμησις ἐν γένει πρὸς τὸν ἄνθρωπον καθ' ἑαυτόν, ἣτις ἐκτίμησις ἐκφράζεται ἐπιγραμματικῶς ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Μενάνδρου διὰ τῆς περιφῆμου ρήτρας «ὡς

χαρίεν ἄνθρωπος, ὅταν ἄνθρωπος ἦ» καὶ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἀὰ τοῦτο, ὡς παρατηρεῖ ὁ *Emil Brunner*⁴, δόσεις ἐν τῇ ἱστορίᾳ συνηνητήθησαν τὰ δύο ρεύματα τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, δὲν ἐβάδισαν παραλλήλως, ἀλλ' ἀνεμείχθησαν. — ε) Συναφῆς πρὸς τὴν ἐν τῷ Ἐλληνισμῷ ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἐν αὐτῷ, κατὰ μοναδικὸν ἐν τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ τρόπον, ἐκδηλουμένη ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, μάλιστα διὰ τοῦ στόματος τοῦ ἀρχηγοῦ του καὶ τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν, διαπρυσίως διεκήρυξε (Ματθ. ιγ' 26, Ἰωάνν. η' 32 ἐξ., Ρωμ. ζ' 18 ἐξ., ζ' 3, η' 2-21, Γαλ. δ' 26, ε' 1, Α' Κορ. ζ' 21 ἐξ., θ' 1, 19, πρβ. καὶ Α' Πετρ. β' 16).

Εἰς ταῦτα θὰ ἠδύναντο νὰ προσιεθῶσι τὰ κοινά, ἅτινα ἐτόνιζον πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ οἱ πρῶτοι Ἀπολογηταὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἳ ἦσαν αἱ ἰδέαι περὶ ἐνὸς Θεοῦ, ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, θείας προνοίας, κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως⁵.

Ὅμως, παρὰ τὰ τσαῦτα σημεῖα ἐπαφῆς, ὑπῆρχον καὶ πολλὰ καὶ δὴ καὶ οὐσιώδεις μεταξὺ Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ διαφοραὶ, οἳ ἦσαν αἱ ἐξῆς.

α) Ὅτι ἐν τοῖς σπουδαιότατοις ἐλληνικοῖς φιλοσοφήμασι τοῦ τε Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς καὶ ἐν τῇ Στοᾷ, τὸ Θεῖον εἶναι ἀπρόσωπον καὶ ἐν γένει εἰς τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν κόσμον τυγχάνει ἄγνωστος ἡ ζῶσα καὶ δυναμικὴ σχέσις Θεοῦ καὶ κόσμου, ἐνῶ ὁ Θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι προσωπικός, εἶναι αὐτὴ ἡ ἀγάπη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ μόνον θὰ ἤρκει νὰ δικαιολογήσῃ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς «θηρησκείας τῆς ἀγάπης». — β) Θεμελιῶδες δόγμα τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐν γένει σκέψεως εἶναι ὁ λόγος τῆς Διοτίμας πρὸς τὸν Σωκράτην ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (203) «Θεὸς ἀνθρώπῳ οὐ μείγνυται», ἐνῶ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ χαρακτηριστικὸν δόγμα εἶναι ἡ ἐνανθρώπισις τοῦ Θεοῦ Λόγου. — γ) Ὅτι, ἐνῶ θεμελιῶδες τοῦ Χριστιανισμοῦ δόγμα εἶναι τὸ περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ δὴ ἐν χρόνῳ καὶ ἐκ τοῦ μηδενός, τὸ δόγμα τοῦτο ἀγνοεῖται ἐν τῷ Ἐλληνισμῷ, ἐν τῇ φιλοσοφικῇ σκέψει τοῦ ὁποῖου ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἡ ἰδέα περὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου. — δ) Ὅτι, ἂν καὶ δὲν ἐλλείπουσι παρὰ τῷ Ἐλληνισμῷ παντελῶς οὔτε ἡ βουλευσιοκρατία οὔτε ὁ μυστικισμὸς, ὅμως τὸ ἐπικρατοῦν γνῶρισμα τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως εἶναι ἡ νοησιοκρατία, ἐνῶ ὁ Χριστιανισμὸς διακρίνεται διὰ τὴν βουλευσιοκρατίαν του καὶ δὴ καὶ διὰ τὰς προσωποκρατικὰς του ἀντιλήψεις, ὡς καὶ διὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἠῆθους του, ἐπὶ πλέον δὲ διακρίνεται οὗτος διὰ τὸ ἐν αὐτῷ προβάδισμα τοῦ ἐκ θείας ἀποκαλύψεως στοιχείου πρὸ τοῦ φιλοσοφικοῦ. — ε) Ἐνῶ ἐν τῷ κλασσικῷ Ἐλληνισμῷ μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, παρὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐπικρατοῦσι μᾶλλον κοινωνιοκρατικαί, ὡς εἴπομεν, ἀντιλήψεις, ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς πολιτειοκρατίας, ἐξ ἄλλου ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἔχομεν συγκερασμὸν ἀτομισμοῦ καὶ κοινωνισμοῦ, ἡ δὲ προτεραιότης δίδεται

ἐνταῦθα εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἰς τὴν προσωπικότητα, καὶ ἔπεται τὸ σύνολον καὶ δὴ τὸ σύνολον ὡς ἀποτελούμενον ἐξ ἀνθρώπων καὶ δημιουργημάτων καὶ τέκνων τοῦ Θεοῦ καὶ προσωπικοτήτων.—ς) Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν, ἄνευ ἔχθρας πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐπικρατοῦσαν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ὑπερκοσμιότητα καὶ τὴν φορὰν πρὸς τὸ ἐπέκεινα, ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, ἐξαιρέσει κυρίως τοῦ Πλατωνισμοῦ, ἐπικρατεῖ ἢ στροφὴ πρὸς τὸν παρόντα κόσμον καὶ τὴν ἐπίγειον ζωὴν.

Ὅμως παρὰ τὰς σπουδαίας ταύτας διαφοράς, τὰ ὑπάρχοντα καὶ ἀνωτέρω ὑποδειχθέντα σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἦσαν ἱκανὰ πρὸς πραγματοποίησιν γονιμοτάτης ἐπαφῆς καὶ συνεργασίας, «ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου» καὶ συννητήθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀμφοτέρω τὰ πελώρια ταῦτα μεγέθη καὶ δὴ διὰ πρώτην φορὰν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους τῆς γενετήρας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς Παλαιστίνης. Ἐκεῖ πρὸ πολλοῦ εἶχεν εἰσδύσει καὶ πολιτογραφηθῆ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, ἐπὶ πλέον δὲ ἢ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τούτου σχηματισθεῖσα πρώτη Ἐκκλησία ἀπετελέσθη κατὰ μέγα μέρος καὶ ἐξ Ἰουδαίων ἑλληνιστῶν, ἐκ τῶν συρρεόντων ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς διασπορᾶς εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ (Πράξ. β 1 ἐξ.), ὅπου ἐνωρὶς παρέστη ἀνάγκη τῆς χειροτονίας τῶν πρώτων «διακόνων», ἀνδρῶν μετ' ὀνομάτων ἑλληνικῶν, οἷα τὰ Στέφανος καὶ Φίλιππος, Πρόχορος καὶ Νικάνωρ, Τίμων καὶ Νικόλαος καὶ Παρμενᾶς, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ὑπαρχόντων Ἰουδαίων ἑλληνιστῶν (Πράξ. 5' 1-2).

Μετ' οὗ πολὺν ἐπηκολούθησε συνάντησις Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ εὐρυστάτου πεδίου τοῦ ἑλληνίζοντος ἐθνικοῦ κόσμου, ἢ δὲ κοσμοϊστορικῆς σημασίας συνάντησις αὕτη τῶν δύο πνευματικῶν κόσμων εἶχε διαλεκτικὸν χαρακτῆρα, πραγματοποιηθεῖσα οὐχὶ ἄνευ ἐπιφυλάξεων καὶ ἀντιρρήσεων καὶ ἀντιδράσεων ἐκατέρωθεν. Καὶ τὰς μὲν ἀντιρρήσεις ταύτας καὶ τὴν ἀντίδρασιν ἦτο φυσικόν, ὅτι θὰ προεκάλει, καὶ ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ ἀπὸ τῆς ἑτέρας πλευρᾶς, ἀφ' ἑνὸς ἢ συνείδησις τῶν ὑπαρχουσῶν καὶ μνημονευθεισῶν ἤδη διαφορῶν καὶ ἐξ ἄλλου τὸ αὐτοσυναίσθημα τῆς ὑπεροχῆς ἐκατέρου τῶν κόσμων τούτων, εἰς ἃ πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ αἱ ἀναπόφευκτοι ἐκατέρωθεν παρεξηγήσεις. Τῶν δὲ ἀντιλήψεων καὶ συναισθημάτων τούτων διεξηγηθεῖς ἀπὸ μὲν τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἦσαν ὁ φιλόσοφος Κέλσος⁶ δημοσιεύσας περὶ τὸ 175 μ. Χ. εἰδικὴν συγγραφὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀληθῆς λόγος» (εἰς ἣν ἀπήντησε βραδύτερον ὁ Ὀριγένης), ἔπειτα δὲ ἄλλοι τε καὶ οἱ φιλόσοφοι Πλωτῖνος, Πορφύριος, ὡς καὶ ὁ Ἱεροκλῆς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, ἀπὸ δὲ τῆς χριστιανικῆς πλευρᾶς ἦδη αὐτὸς ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν, ὁ Παῦλος, ὅστις ἐν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ του (α 18 ἐξ.) χαρακτηρίζει τὴν θύραθεν σοφίαν τῆς ἐποχῆς του ὡς «σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου», ἢ «ἐμώρῳρανεν ὁ Θεός», καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀντιτάσσει τὴν κατὰ τοὺς σοφοὺς τοῦ κόσμου τούτου (βεβαίως τοὺς

συγχρόνους τοῦ Ἀποστόλου) «μωρίαν τοῦ κηρύγματος», εἰς δὲ τοὺς Κολοσσαεῖς (β' 8) συνιστᾷ νὰ μὴ «συλλαγωγῶνται ὑπὸ τῆς σοφίας καὶ τῆς καινῆς ἀπάτης». Ἐπίσης ὁ Ἀπόστολος Ἰάκωβος ἀντιδιαστέλλει τὴν «ἄνωθεν κατερχομένην σοφίαν» ἀπὸ τῆς «ἐπιγείου ψυχικῆς καὶ δαιμονιώδους» (γ' 15-16). Μετὰ δὲ τοὺς ἀποστόλους διηρημένους ἀπὸ χριστιανικῆς ἐπίσης πλευρᾶς τὴν κατὰ τῆς ἐθνικῆς σοφίας ἀντίδρασην, ἀντίδρασην δὲ μᾶλλον ἀμυντικὴν ἐναντίον τῶν ἐλληνικῶν ἐπιθέσεων, ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ οἱ ἀπολογηταί, *Γατιανός*, *Σύρος* τὴν καταγωγὴν («Λόγος πρὸς Ἑλληνας»), ὅστις ἐν τέλει ἐξώκειλε καὶ εἰς γνωστικὴν αἵρεσιν, *Θεόφιλος* ὁ Ἀντιοχείας (Βιβλία πρὸς Ἀδρόλυνκον) καὶ *Ερμείας* ὁ «φιλόσοφος» («Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων») κατὰ τὸν β' αἰῶνα, ἐν δὲ τῇ Δύσει, καὶ δὴ κυρίως ἐν τῇ Ἀφρικῇ, ὁ μεγάλης μορφώσεως, ἀλλὰ καὶ φίλερις, κατὰ τὸν Ἱερώνυμον, δικηγόρος ἐκ *Καρχηδό- νος Τερτυλλιανός*,⁷ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα, ὡς καὶ ὁ *Δακτύλιος*, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος. Καὶ ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων δὲ *Κλήμεντος* τοῦ Ἀλεξανδρέως⁸, τοῦ Ὠριγέ- νους⁹, *Γρηγορίου* τοῦ *Ναζιανζηνοῦ*¹⁰ καὶ ἄλλων πληροφοροῦμεθα περὶ τῆς ὑπάρ- ξεως ζωηρᾶς ἐκ μέρους πολλῶν χριστιανῶν ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἐλληνικῆς σοφίας.

Αἱ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀμυντικοῦ πάλιν καὶ ἀπολογητικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, ἀντιδράσεις ἐξηκολούθησαν καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, συμβαδίζου- σαι μετὰ ἐντόνου τοῦ συναισθήματος τῆς ὑπεροχῆς τῆς χριστιανικῆς σοφίας ὑπὲρ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν. Ἴνα δέ, δι' ἔλλειψιν χρόνου, ἀρκεσθῶμεν εἰς ἐλάχιστα παρα- δείγματα, ὑπενθυμίζομεν τὰ ἐξῆς: α) τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐν ἔτει 529 κλεῖσιν τοῦ τελευταίου προπυργίου τῆς εἰδωλολατρίας, τῆς φιλοσοφικῆς τῶν Ἀθηναίων σχολῆς, ὅπερ γεγονός δὲν ἐσήμαινε τὸ παράπαν διάζευξιν ἢ ἀντίθεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ παιδείαν, αἵτινες ἐθεραπεύοντο ἐπαρκῶς ἐν ταῖς ἀνωτέραις χριστιανικαῖς σχολαῖς τῆς τε Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλων πόλεων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.¹¹ — β) Τὸ πασίγνωστον χωρίον τοῦ ἔκπαλαι δημοφιλεστά- του ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἐκκλησίᾳ Ἀκαθίστου Ὑμνον.

«Χαῖρε φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα,

Χαῖρε τεχνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα,

Χαῖρε ὅτι ἐμωράνθησαν οἱ δεινοὶ συζητηταί,

Χαῖρε ὅτι ἐμαράνθησαν οἱ τῶν μύθων ποιηταί.

Χαῖρε τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκάς διασπῶσα,

Χαῖρε τῶν ἁλιέων τὰς σαγήνας πληροῦσα».

γ) Τὰς ἐν τῷ λειτουργικῷ βιβλίῳ τοῦ Τριωδίου συμπεριληφθείσας προσθήκας εἰς τὸ λεγόμενον «Συνοδικὸν» τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου «ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδο- ξίας», ὅπου, ὁμοῦ μετὰ τῶν ὑπερβολῶν τῶν κατὰ καιρούς, ἰδίᾳ ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ὡς καὶ βραδύτερον ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, ὑπὲρ τὸ

δέον ἀναμειγνύοντων χριστιανικὰς καὶ ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας καὶ τὰς ἰδέας ταύτας ἀνεπιφυλάκτως ἀσπαζομένων (οἷος ἦτο καὶ ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἔδρᾳ Ἰωάννης ὁ Ἴταλός), ὁμοῦ, λέγω, μετὰ τῶν ὑπερβολῶν τούτων καταδικάζονται καὶ ὠρισμένα «δυσσεβῆ τῶν Ἑλλήνων δόγματα», ὡς καὶ ἡ «προτίμησις τῆς ἔξωθεν σοφίας», οὐδαμοῦ ὅμως αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἑλληνικὴ παιδείαις, τῆς ὁποίας ἡ ἀξία ἀναγνωρίζεται καὶ ἐκεῖ¹².

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν Δύσιν, ἀρκούμεθα ἐνταῦθα ν' ἀναφέρωμεν τὴν ἐναντίον πάσης φιλοσοφίας ἀντίδρασιν Πέτρου τοῦ *Damiani* (ια' αἰῶνος), Βερνάρδου τοῦ ἐκ Κλαιρβὼ (κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα), τοῦ Ἐράσμου, τοῦ Λουθήρου, τοῦ Καλβίνου, Παύλου τοῦ ἐξ ἀγίου Βίκτωρος, τοῦ Πασκάλ, τοῦ *Kierkegaard*, τοῦ *A. Ritschl* καὶ τῆς Διαλεκτικῆς λεγομένης Θεολογίας, ἀντίδρασιν ἄλλως τε οὐχὶ πάντοτε ἀκόλουθον πρὸς ἑαυτήν.

Ἄλλ' ὅμως οἱ ὑπὲρ τῆς συνεννόησεως καὶ συνεργασίας τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ λόγοι ἦσαν τόσον πολλοὶ καὶ σπουδαῖοι, ὥστε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον νὰ περιορισθῆ εἰς τὸν ἐλάχιστον βαθμὸν ἢ κατ' αὐτῆς ἀντίδρασις. Οἱ δὲ λόγοι οὗτοι ἦσαν ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς πλευρᾶς οἱ ἑξῆς:

α) Ἡ ἀνάγκη τῆς διαδόσεως τοῦ Ἐὐαγγελίου μεταξὺ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἣτις ἐπέβαλλε τὴν χρησιμοποίησιν ὄχι μόνον τῆς παγκοσμίου τότε ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ὄρων παντοίων καὶ δὴ φιλοσοφικῶν καὶ διοικητικῶν, ἀκόμη δὲ καὶ θρησκευτικῶν, ὡς ἔπραξαν καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι Παῦλος καὶ Ἰωάννης. — β) Ἡ ψυχολογικὴ ἀνάγκη τῆς ἀφομοιώσεως τῶν ἀληθειῶν τοῦ Ἐὐαγγελίου διὰ προσλαμβανουσῶν παραστάσεων οἰκείων εἰς τὸν ἑλληνόφωνον ἐθνικὸν κόσμον. — γ) Ἡ ἀνάγκη τῆς πρὸς τὰς ἐπιθέσεις τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς καὶ τινων ἐθνικῶν συγγραφέων ἀπολογίας ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν, θεωρουμένων ὡς *odium generis humani*, καὶ ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, θεωρουμένου ὡς βαρβάρου διδασκαλίας. — δ) Ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματοποίησεως τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς δημιουργίας χριστιανικῆς φιλοσοφίας ἣδη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, διὰ τὸν ὁποῖον σκοπὸν καθίστατο ἀπαραιτήτος ἡ χρησιμοποίησις ὄρων καὶ κατηγοριῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἰς πάντας δὲ τοὺς λόγους τούτους ἄς προστεθῆ — ε) καὶ ἡ παρὰ πᾶσαν διαφορὰν καὶ ἀντίθεσιν ὑπάρχουσα καὶ ἤδη μνημονευθεῖσα πνευματικὴ ὁμοιότης μεταξὺ χριστιανικῆς καὶ ἑλληνικῆς σοφίας. Ἐννοεῖται δὲ οἷκοθεν, ὅτι ἡ τοιαύτη μεταξὺ ἀμφοτέρων ἐπαφὴ καὶ συνεργασία συνεπήγετο, πρὸς τοῖς ἄλλοις, διεύρυνσιν τῆς διανοίας τῶν χριστιανῶν διδασκάλων, διευκολύνουσιν καὶ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ θείου περιεχομένου τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν συνδυασμῶ μετὰ σχετικῆς ἐλευθερίας τῆς ἐρεῦνης, ἀλλὰ καὶ πλουτισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξ ἐπόψεως μορφῆς (ἐννοιολογικῆς, λατρευτικῆς, καλαισθητικῆς, διοικητικῆς κλπ.).

Τῆς ἐπαφῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης συνεργασίας Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ τὸ χαρμόσυνον προανακρούσμα ἀπετέλεσαν ἤδη οἱ περίφημοι λόγοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοὺς ὁποίους εἶπε μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν εἰς Ἱεροσόλυμα εἴσοδόν του καὶ μικρὸν πρὸ τοῦ πάθους του, ὅτε ἀνηγγέλθη εἰς αὐτὸν ὑπὸ δύο Γαλιλαίων μαθητῶν του, φερόντων μάλιστα καὶ ἑλληνικὰ ὀνόματα, τοῦ Ἀνδρέου καὶ τοῦ Φιλίππου, ὅτι «Ἑλληνες» (τὸ ὁποῖον ἐν τῇ Κ. Δ. ἔχει εὐρύτεραν σημασίαν καὶ δηλοῖ τοὺς ἑλληνοφώνους), πιθανῶς προσήλυτοι εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν ἐκ τῶν ἀναβαινόντων εἰς Ἱεροσόλυμα διὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Πάσχα, ἐπεθύμουν νὰ ἴδωσιν αὐτὸν καὶ ἐκεῖνος ἀνεφώνησεν «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Ἰωάννου ιβ' 20 ἐξῆς). Καὶ εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι τὸ βαρυσήμαντον ἐπεισόδιον τοῦτο διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, γράφων ἐν Ἐφεσῶ τὸ Εὐαγγέλιόν του, οἷονεὶ ὡς προοίμιον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐπίσης διασωθείσης διαθήκης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς μαθητὰς κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Μεγάλης Πέμπτης (Ἰωάν. ιγ' 31-ιζ' 26).

Ἄλλ' ἢ πρώτη πραγματικὴ συνάντησις Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ἐγένετο ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ὅπου ραγδαίως διεδόθη τὸ Εὐαγγέλιον μὲ δρομητήριον τὴν ἑλληνικωτάτην Ἀντιόχειαν, τὰς «Συριάδας Ἀθήνας», καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἀπόστολον Παῦλον, τὸ τέκνον τοῦτο τῆς ἑλληνικῆς Ἰουδαϊκῆς Διασπορᾶς, καὶ δὴ τῆς ἑλληνικωτάτης Ταρσοῦ τῆς Κιλικίας, τῆς ὁποίας αὐτός, ὁ ἄλλοτε φανατικὸς Ἰουδαῖος, σεμνύνεται ὅτι ὑπῆρξε πολίτης (Πράξ. κα' 39. «Ἐγὼ ἄνθρωπος μὲν εἰμι Ἰουδαῖος, Ταρσεύς, τῆς Κιλικίας οὐκ ἀσήμου πόλεως πολίτης»). Καὶ φαίνεται, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι πράγματι παράδοξον, πῶς αὐτός, ὁ πρῶτος διερμηνεὺς τοῦ ἐντονωτάτου ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς σοφίας αὐτοσυναισθήματος, ὑπῆρξε καὶ ὁ οἷονεὶ δώσας τὸ σύνθημα τῆς συνεργασίας μετὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ὅχι μόνον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τε τὸ προφορικὸν καὶ τὸ γραπτὸν, διὰ μέσου τῶν ἐπιστολῶν του, κήρυγμα, ἀλλὰ καὶ σχημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου καὶ ὄρων τεχνικῶν, τοὺς ὁποίους ἐδανείσθη ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸν πολιτιστικὸν περιβάλλον, ἀκόμη δὲ καὶ τριῶν χωρίων ἐξ ἐθνικῶν συγγραφέων, οἷα εἶναι τὸ «τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν» τοῦ Ἀράτου, (Πράξ. ιζ' 28), τὸ «φθείρουσιν ἡθὴ χρηστὰ ὀμίλια κακαῖα» τοῦ Μενάνδρου (Α'. Κορινθ. ιε' 33) καὶ τὸ «Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται» τοῦ Ἐπιμενίδου (Τίτου α' 12). Ὁ δὲ κλασσικὸς τόπος τῆς κοσμοϊστορικῆς συναντήσεως Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξαν αἱ Ἀθῆναι, καὶ μάλιστα ὁ Ἄρειος Πάγος, ἢ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὀμίλια τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν ἀποτελεῖ τὸ αἰώνιον, ἅμα δὲ καὶ ἐγγλωττότατον μνημεῖον τῆς ἐπαφῆς ταύτης, καὶ δὴ καὶ τῆς μεθόδου τῆς προσαρμογῆς, μνημεῖον διασωθὲν ὑπὸ τοῦ ἑλληνιστοῦ μαθητοῦ τοῦ Παύλου καὶ ἱατροῦ Λουκᾶ (Πράξ. ιζ' 23 ἐξ., πρβ. καὶ τὸ «ὄν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν»).

Διὰ δὲ τῆς τοιαύτης, μᾶλλον καταφατικῆς, ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ στάσεώς του

ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δὲν ἔπραττεν ἄλλο τι, εἰμὴ ἐφήρμοζε τὴν ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἀλλαγῶν καὶ ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς τεθεῖσαν σοφὴν ἀρχὴν «τὰ πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε» (Α΄ Θεσσαλ. ε΄ 21), τὴν ὁποῖαν ἀείποτε ἠκολούθησε καὶ ἡ πάντοτε συνθετικὴ κατὰ τὴν μέθοδον ἀρχαία, ὡς καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία.

Ἄλλ' ἡ πρώτη ἄμεσος καὶ ἐνθουσιώδης ὑπὲρ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐκδήλωσις ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς ὑπῆρξεν ἡ τοῦ ἐλληνοστοῦ ἐκ Σαμαρείας τῆς Παλαιστίνης φιλοσόφου, σπουδαίου δὲ ἀπολογητοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μάρτυρος, Ἰουστίνου, ἐκ τῶν μέσων περιῖτον τοῦ β' αἰῶνος, ὅστις καὶ χριστιανὸς γενόμενος ἐσεμνύνετο ἐπὶ τοῖς «Πλάτωνος διδάγμασι», οὐδὲ ἔπανσε νὰ φέρῃ τὸν τρίβωνα τοῦ φιλοσόφου, διότι ἐξελάμβανε καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς φιλοσοφίαν καὶ δὴ «ὡς τὴν μόνην ἀσφαλῆ καὶ σύμφορον φιλοσοφίαν»¹³. Γενόμενος δὲ εἰσηγητὴς τῆς ἐλληνιζούσης χριστιανικῆς θεωρίας περὶ «σπερματικῶν λόγων», κατὰ τὴν ὁποῖαν σπερματὰ τινα τοῦ θείου Λόγου ἐφώτιζον καὶ τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους καὶ καθίστων αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ βλέπωσιν ὄχι μόνον ἀμυδρῶς τὰ ὄντα, ἀλλὰ καὶ νὰ διδάσκωσι «σπέρματα ἀληθείας», διετύπωσε τὴν περίφημον, ὅσον καὶ τολμηρὰν γνώμην, ὅτι «οὐκ ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τῶν Χριστοῦ, ἀλλ' οὐκ ἔστι πάντῃ ὁμοία, ὡσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων ἕκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικῶν θείου Λόγου τὸ συγγενὲς ὄρων, καλῶς ἐφθέγγετο»¹⁴. Ἐπὶ πλέον δὲ ἐνόμιζε καὶ αὐτός, μετὰ πολλῶν ἄλλων ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ πατέρων, ὅτι οἱ Ἕλληνες σοφοὶ ἦσαν μαθηταὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μωϋσέως καὶ ἐν γένει τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὅχι δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ δὲν ἐδίσταζε νὰ ἰσχυρισθῇ ὁ Ἰουστίνος, ὅτι καὶ πρὸ Χριστοῦ «οἱ μετὰ Λόγον βιώσαντες χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν» καὶ ὡς τοιούτους πρὸ Χριστοῦ χριστιανὸς ἐθεώρει καὶ τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Σωκράτην.¹⁵ Ταῦτα δὲ πάντα χωρὶς νὰ παύσῃ ἔχων βαθεῖαν συναίσθησιν τῶν ὀρίων τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Ἐὐμενῶς ἐπίσης πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν διέκειτο καὶ ἕτερος ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ «Ἀθηναῖος φιλόσοφος χριστιανὸς» τοῦ β' αἰῶνος, ὁ Ἀθηναγόρας, ἔπειτα δὲ καὶ ὅλη ἡ περίφημος Κατηχητικὴ, δηλ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας, μάλιστα δὲ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ πολὺς Ὁριγένης. Καὶ ὁ μὲν Κλήμης, ἀκμάσας κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ Β' αἰῶνος καὶ μαθητὴς γενόμενος τοῦ πρώτου διευθυντοῦ τῆς ἐν λόγῳ Σχολῆς καὶ πρώην στωϊκοῦ φιλοσόφου Πανταίνου, ἀντιτιθέμενος πρὸς τοὺς «ψοφοδεεῖς» ἐκείνους χριστιανούς, τοὺς θεωροῦντας τὴν φιλοσοφίαν ὡς «ἄχρηστον καὶ ἐπιβλαβῆ», διεκήρυσεν αὐτὴν ὡς «δῶρον τοῦ Θεοῦ» πρὸς τοὺς Ἕλληνας¹⁶ καὶ αὐτὸ τοῦτο ὡς «διαθήκην Θεοῦ» πρὸς τὸν ἐλληνικὸν κόσμον, ἀνάλογον πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, τὴν πρὸς τοὺς Ἰσραή-

λίτας, και ὡς πρόδρομον τοῦ Εὐαγγελίου και ὡς «παιδαγωγὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς Χριστόν», «ὡς και ὁ Νόμος ἐπαιδαγώγει τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν»¹⁷. Ὡς τοιαύτην δὲ φιλοσοφίαν, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει οὐχὶ ὡς ἄρτον τῆς ζωῆς, ἀλλὰ μόνον ὡς χρησιμὸν πρὸς κατοχύρωσιν, κατανόησιν και ἀνάπτυξιν τῆς ἄλλως «αὐτοτελοῦς και αὐτάρκους διδασκαλίας τοῦ Σωτῆρος», ἐναντίον «πίσης σοφιστικῆς ἐπιχειρήσεως», και εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ὁποίας παρώτρυνε συντόμως τοὺς Χριστιανούς, μετεχειρίζετο ἐκλεκτικὴν τινα φιλοσοφίαν¹⁸.

Ὁ δὲ Ὡριγένης, ὁ μεγαλῶνυμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας διευθυντής, ἅμα δὲ και ὁ μέγιστος τῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὅστις εἶχεν ἐμπνευσθῆ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν παρὰ τοῦ πατρὸς του, μάρτυρος Λεωνίδου, ἤδη ὡς διδάσκαλος τῆς ἐν λόγῳ Σχολῆς ἐφοίτα παρὰ τῷ νεοπλατωνικῷ φιλοσόφῳ Ἀμμωνίῳ Σακκά πρὸς συμπλήρωσιν τῆς φιλοσοφικῆς του μορφώσεως, δὲν ἐδίστασε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Σχολὴν του τὴν σπουδὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς προπαιδείας εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς¹⁹. Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὴν Σχολὴν ἐκείνην, εἰς ἣν συνέρροον πολυάριθμοι μαθηταὶ και δὴ ὄχι μόνον χριστιανοί, ἀλλὰ και ἔθνηκοί, ἀκόμη δὲ και Ἰουδαῖοι, ἐξ ὧν και πολλοὶ εἰλκυσθήσαν δι' αὐτοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, τὰ μέγιστα ὑψώθη και τὸ γόητρον τῆς Ἐκκλησίας, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου τούτου διδασκάλου δὲν συνεδνάζετο μόνον Χριστιανισμὸς και φιλοσοφία, πίστις και γνῶσις, ἀλλὰ και θεωρία μετὰ τῆς πράξεως. Τοῦτο ὅμως δὲν διεφύλαξε τὸν Ὡριγένην ἀπὸ τοῦ νὰ κατηγορηθῆ ὑπὸ τινων ἐπὶ ὑπερβολικῷ ζήλῳ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα²⁰ οὔτε νὰ ὑποστῆ πράγματι ὑπερβάλλουσιν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας²¹. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἢ ἐν ἐποχῇ, ἄλλως τε, καθ' ἣν τὰ χριστιανικὰ δόγματα δὲν εἶχον εἰσέτι συζητηθῆ και διατυπωθῆ, παρέκκλισις τοῦ Ὡριγένους ἀπὸ τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος και ἡ σχετικὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καταδίκη ἐνίων ἐκ τῶν διδασκαλιῶν του²².

Παρὰ ταῦτα ὅμως, εἰς τὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ μεγάλου τούτου διδασκάλου, εἰ και ἐπὶ τὸ μετριώτερον, ὄχι μόνον οἱ ἅμεσοι μαθηταὶ του, οἷοι ἦσαν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἀφ' ἑνὸς οἱ διάδοχοι τοῦ Ὡριγένους εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, εἶτα δὲ και τῆς πόλεως ταύτης ἐπίσκοποι, ὁ Ἡρακλᾶς και ὁ Διονύσιος, ἀφ' ἐτέρου δὲ ὁ Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας ἐπίσκοπος, μαθητεύσας παρ' αὐτῷ ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης, ἀλλὰ και οἱ ἕμμεσοι μαθηταὶ του, ἐν οἷς και ὁ Ἰππόλυτος ὁ Ρώμης και ὁ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας και Δίδυμος ὁ τυφλὸς και οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας και στυλοβάται τῆς Ὄρθοδοξίας Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, ὅστις ἐχρησιμοποίησε τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ ἀναπτύξει και διαμορφώσει τοῦ δόγματος περὶ τοῦ Χριστοῦ²³, εἶτε δὲ και οἱ Καππαδόκαι Πατέρες, ὁ Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Να-

ζιανζηνός, μάλιστα δὲ ὁ φιλοσοφικώτατος τῶν Ἑλλήνων πατέρων Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ δὴ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ὁριγένους, καὶ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης.

Μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων συγκαταλέγεται καὶ Μεθόδιος, ὁ ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ὀλύμπου, ἔπειτα δὲ Τύρου, ὅστις κατ' ἀπομίμησιν τοῦ Πλάτωνος ἔγραψε «Συμπόσιον τῶν δέκα παρθένων», ἐγένετο δὲ καὶ ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἐπικρατησάσης νηφαλιωτέρας τροποποιήσεως τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου τοῦ Ὁριγένους, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν.²⁴ Τὴν ἰσορροπημένην ταύτην τοῦ Μεθοδίου γραμμὴν ἠκολούθησαν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ οἱ δύο μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας πατέρες καὶ οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι, ὁ Μ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Καὶ ὁ μὲν Βασίλειος ἐν τῇ ἑαυτοῦ «Παραινέσει πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἔξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων»²⁵, θέτων ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς χριστιανικῆς παιδείας πρὸς τὴν κλασσικὴν ἐλληνικὴν, ἐπισημαίνει μὲν τὰ σκιερὰ καὶ ἐπιβλαβῆ σημεῖα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν συγγραμμάτων, οὐχ ἦτιον ὅμως τονίζει τὸν προπαρασκευαστικὸν ἅμα καὶ διακοσμητικὸν διὰ τὴν χριστιανικὴν παιδείαν χαρακτῆρα τῆς κλασσικῆς παιδείας καὶ παρατηρεῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ ἐξῆς: «Ὡσπερ οἱ δευσοποιοί, παρασκευάσαντες πρότερον θεραπείαις τιὸν ὅτι ποτ' ἂν ἦ τὸ δεξόμενον τὴν βαφήν, οὕτω τὸ ἄνθος ἐπάγουσι, τὸν αὐτὸν δὴ καὶ ἡμεῖς τρόπον, εἰ μέλλοι ἀνέκπλυτος ἡμῖν ἅπαντα τὸν χρόνον τοῦ καλοῦ παραμένειν ἢ δόξα, τοῖς ἔξω δὴ τούτοις προτελεσθέντες, τηρικαῦτα τῶν ἱερῶν καὶ ἀπορρήτων ἐπακουσόμεθα παιδευμάτων... Καὶ καθάπερ φρυτοῦ οἰκεία μὲν ἀρετὴ τὸ καρπῷ βρῦειν ὠραίῳ, φέρει δέ τινα κόσμον καὶ φύλλα τοῖς κλάδοις περισειόμενα, οὕτω δὴ καὶ ψυχῇ προηγουμένως μὲν καρπὸς ἢ ἀλήθεια, οὐκ ἄχαρὶ γε μὴν οὐδὲ τὴν θύραθεν σοφίαν περιβεβλησθαι, οἷόν τινα φύλλα σκέπην τε τῷ καρπῷ καὶ ὄψιν οὐκ ἄωρον παρεχόμενα. Λέγεται τοίνυν καὶ Μωϋσῆς ἐκεῖνος, ὁ πάνν, οὗ μέγιστόν ἐστι ἐπὶ σοφία παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ὄνομα, τοῖς Αἰγυπτίων μαθήμασιν ἐγγυμασάμενος τὴν διάνοιαν (Πράξ. Ἀποστ. ζ' 22), οὕτω προσελθεῖν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ὁντος». (Ἐξόδ. γ' 14). Περαιτέρω δὲ χρησιμοποιῶν δύο ὠραίας εἰκόνας παρατηρεῖ «καὶ ὡς αἱ μέλισσαι οὔτε ἅπασι τοῖς ἄνθεσι παραπλησίως ἐπέρχονται οὔτε μὴν, οἷς ἂν ἐπιπτῶσιν, ὅλα φέρειν ἐπιχειροῦσιν, ἀλλ' ὅσον αὐτῶν ἐπιτήδειον πρὸς τὴν ἐργασίαν λαβοῦσαι, τὸ λοιπὸν χαίρειν ἀφήκαν», οὕτω καὶ οἱ νέοι «καθάπερ τῆς ροδωνιᾶς τοῦ ἄνθους δρεψάμενοι, τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων λόγων, ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, τὸ βλαβερὸν φυλαξώμεθα».²⁶

Ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ φιλολογικώτατος τῶν ἐλλήνων πατέρων, ὁ συμμαθητεύσας μετὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν τῇ ρητορικῇ

Σχολῆ τῶν Ἀθηναίων, τὰς ὁποίας ἀποκαλεῖ «χρυσᾶς ἔμοι καὶ τῶν καλῶν προξένους εἶπερ τινί», καταφέρεται μὲν ἐναντίον τῆς ἀπατηλῆς σοφίας «τῆς εἰσφθαρείσης κακῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, δίκην αἰγυπτιᾶδῶν τινων μαστίγων»²⁷, καὶ θρηνηεῖ τὴν διαφθορὰν τῆς παραδεδομένης πίστεως διὰ μέσον τῆς ψευδωνύμου φιλοσοφίας τοῦ αἰῶνος, ἣν χαρακτηρίζει ὡς «φλυαρίαν»²⁸, οὐχ ἦττον ὁμως ἀντιμετωπίζει σθεναρῶς τὰς κατὰ τῆς κλασσικῆς παιδείας ἀντιρροήσεις, παρατηρῶν πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ ἐξῆς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ του εἰς τὸν Μ. Βασίλειον²⁹ «Οἶμαι δὲ πᾶσιν ἀνομολογεῖσθαι, τῶν νοῦν ἐχόντων, παιδευσιν τῶν παρ' ἡμῶν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον· οὐ ταύτην μόνον τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν (τ. ἔ. τὴν χριστιανικὴν), ἢ πᾶν τὸ ἐν λόγοις κομψὸν ἀτιμάζουσα, μόνης ἔχεται τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ κάλλους τῶν νοουμένων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔξωθεν (δηλ. τὴν κλασσικὴν), ἣν πολλοὶ τῶν χριστιανῶν διαπτύουσιν ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, κακῶς εἰδότες... Οὐκὼν ἀτιμαστέον τὴν παιδεῖαν, ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν, ἀλλὰ σκαιοὺς καὶ ἀπαιδευτοὺς ὑποληπτέον τοὺς οὕτως ἔχοντας, οἱ βούλουσι ἄν ἅπαντας εἶναι καθ' ἑαυτούς, ἵνα... τοὺς τῆς ἀπαιδευσίας ἐλέγχους διαδιδράσκωσιν».

Ἡ τοιαύτη ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ σοφίας στάσις τῶν δύο τούτων μεγάλων πατέρων καὶ οἰκουμενικῶν διδασκάλων, προστιθεμένη εἰς τὸ παρόμοιον φαινοὸν παράδειγμα τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ τῶν δύο ἐκείνων πατέρων, ἡ γνώμη ἔσχε καὶ ἔχει κολοσσιαῖον κῦρος ἐν ὅλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ, διερμηνεύει τὸ ἐν αὐτῇ ἐπικρατοῦν φρόνημα τῆς ἐκλεκτικῆς καὶ σώφρονος χρησιμοποίησεως πάντων τῶν ἀγαθῶν καὶ ὠφελίμων στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἀφομοιώσεως, διαδόσεως, ἐμπεδώσεως καὶ συστηματοποίησεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὸ φρόνημα τοῦτο εὐρίσκειτο μεταξὺ δύο ἀκροτήτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τ. ἔ. ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀνεπιφυλάκτου χρησιμοποίησεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ μερίδος χριστιανῶν, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὴν αἵρεσιν (πρβλ. Γνωστικὸς αἵρετικὸς, Ὁριγένην, Ἀρειον, Ἀπολλινάριον κλπ), ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀπολύτου καταδίκης τῆς ἑλληνικῆς σοφίας ὑπὸ ἄλλης οὐχὶ εὐκαταφρονήτου εἰς ὄγκον, ὡς φαίνεται, χριστιανικῆς μερίδος. Ἦτο τὸ ὑγιὲς φρόνημα ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπικράτησις ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ὀρθοδοξίᾳ, ὡς δευτέρως οἰονεὶ ἱερῶς παραδόσεως, ἔφερε ταύτην ἀείποτε ἀντιμέτωπον πρὸς τε τὸν ἀνεπιφυλάκτον ἐξελληνισμόν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ πρὸς τὴν αἵρεσιν καὶ πρὸς τὸν φωτοσβετισμόν.

Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, (καθ' ὃν σημειωτέον ὅτι ὁ ἑλληνικὸς παγανισμὸς ὄχι μόνον δὲν εἶχεν ἐξαφανισθῆ, ἀλλὰ κατεβάλλοντο φροντίδες ὑπὸ τε ἐνίων ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ πρὸς ἀναζωογόνησιν αὐτοῦ), χαρακτηριστικόν, λέγω, τῆς ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐπι-

κρατήσεως τῆς μνημονευθείσης μέσης καὶ βασιλικῆς ὁδοῦ εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ εἶναι, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ καὶ ἐν ταῖς ἐθνικαῖς σχολαῖς ἐξηκολούθουν νὰ φοιτῶσι, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἶτε Καππαδόκαι πατέρες καὶ ὁ Χρυσόστομος, καὶ ἐν ταῖς χριστιανικαῖς σχολαῖς ἐδιδάσκοντο τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ ἀπαγορεύσεως ὅχι μόνον τῆς ὑπὸ τῶν χριστιανῶν διδασκαλίας τῶν κλασσικῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς φοιτήσεως τῶν χριστιανῶν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς σχολαῖς. Ἐξ ἄλλου ἢ ἀπαγόρευσις αὕτη, ἣτις ἀπὸ τινος ἐπόψεως ἐξημίωνε καὶ τὸν Ἑλληνισμόν, ὡς ἀναγκαιόουσα τὴν εὐρύτεραν αὐτοῦ ἐπίδρασιν, προέδιδε καὶ τὴν φροντίδα τοῦ χριστιανομάχου ἐκείνου αὐτοκράτορος, ὅπως στερήσῃ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ σπουδαίου ὄπλου τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοιοῦτοτρόπως, ὡς ματαιῶς ἠλπίζεν, ἐκβαρβαρώσῃ αὐτούς, δι' ὃ καὶ προεκάλεσε τὴν ζωηροτάτην ἀντίδρασιν τῶν χριστιανῶν, πρωτοστατοῦντος Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνῶ³⁰.

Ἄς σημειωθῇ δὲ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ μέγιστος τῶν μαθητῶν τοῦ Διβανίου, ὅστις ἐκ πάντων τῶν μεγάλων πατέρων, παρὰ τὴν σύντονον ἐν ταῖς ἐθνικαῖς ρητορικαῖς σχολαῖς ἐκπαίδευσίν του, ὑπῆρξεν ὁ ἐπιφυλακτικώτερος καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ δυσμενέστερος ἔναντι τῶν ἑλλήνων φιλοσόφων, ἔνεκεν ἀνησυχίας πρὸ τοῦ κινδύνου, ὃν διέτρεχεν ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς, λόγῳ τῆς μνημονευθείσης ἀναζωπυρήσεως τοῦ παγανισμοῦ ἐν κέντροις, ὅποια ἦσαν πρὸ παντὸς ἡ Ἀντιόχεια, εὐρέθη μὲν εἰς τὴν ἀνάγκην, ἐν τῇ ἰσχυρᾷ χριστιανικῇ αὐτοπεποιθήσει του, νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τῶν τέκνων των εἰς τὰς ἐθνικὰς σχολὰς, οὐχ ἥτιον ὅμως ἐχρησιμοποίησεν ὅχι μόνον ρητορικὰ σχήματα τῆς θύραθεν ρητορείας καὶ διαλεκτικῆς εἰς γλῶσσαν ἀτυκίζουσαν ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ δὴ καὶ φιλοσοφικὰ ρητὰ (Ὅμηρον, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου, Ἀριστοφάνους, Ἰσοκράτους, Δημοσθένους, Θουκυδίδου, Ζήνωνος, Πλάτωνος, Σωκράτους, Πυθαγόρου κ. ἄ.) καὶ φιλοσοφικὰς ἰδέας καὶ γνώμας ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν οὕτως, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ὁ περὶ αὐτοῦ ἰσχυρισμὸς τοῦ *Villemain*, ὅτι «*c'est le Grec, qui est devenu chrétien*»³¹.

Ὅπωςδὴποτε, παρὰ πᾶσαν ἀντίδρασιν, τὸ μνημονευθὲν ὕγιες φρόνημα τῆς σωφρονεστέρως χριστιανικῆς μερίδος, ἢ ὁποία εἶχε τάμει τὴν μέσσην καὶ βασιλικὴν ὁδὸν εἰς τὸ ζήτημα τῆς θέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐπόμενον ἦτο ὅτι, ἐπεκταθὲν μάλιστα ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος καὶ πρὸς τὸν ἐν τῷ μεταξὺ διεισδύσαντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Νεοπλατωνισμόν καὶ ἐνισχυθὲν διὰ τῆς κατὰ τὸν θ', ια' καὶ ιε' αἰῶνα ἀναζωπυρήσεως ἐν Βυζαντίῳ τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς παιδείας ἐπὶ τῶν δυναστειῶν τῶν Μακεδόνων, τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων, ἐπόμενον ἦτο ὅτι θὰ ἐπεκράτει ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ³², ἐπεκράτησε δὲ καὶ ἐν

τῇ Δύσει, μάλιστα διὰ μέσου τοῦ ρεοπλατωνίζοντος Αὐγουστίνου μέχρι τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτου, διὰ μέσου τοῦ ὁποίου, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰσέδυσεν εἰς τὴν Δύσιν ὁ Ἀριστοτελισμός.

Τὸ σχετικὸν φρόνημα τῆς τε ἀρχαίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ὡς βοηθοῦ τῆς χριστιανικῆς σοφίας, διηρμήνευσεν ἐπιγραμματικῶ τῶ τρόπῳ ὁ τὴν δογματικὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας πιστῶς ἀποθησαυρίσας τέλειος κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, πατὴρ δὲ τῆς Δογματικῆς ἀναδειχθεὶς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, περὶ τὰ μέσα τοῦ ἠ' αἰῶνος, διὰ τῆς ἐξῆς ρήτρας τῆς «Ἐκδόσεως τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως» (Δ' 94): «Κρούσωμεν τοίνυν εἰς τὸν κάλλιστον παράδεισον τῶν θείων Γραφῶν... Ἀρυσώμεθα ἐκ τῆς τοῦτου τοῦ παραδείσου πηγῆς ἀέναα καὶ καθαρῶτατά νάματα, ἀλλόμενα εἰς ζωὴν αἰῶνιον... Εἰ δέ τι καὶ παρὰ τῶν ἔξωθεν (δηλ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων) καρπώσασθαι δυνηθείημεν, οὐ τῶν ἀπηγορευμένων ἐστί. Γενώμεθα δόκιμοι τραπεζῖται, τὸ μὲν γνήσιον καὶ καθαρὸν χρυσίον σωρεύοντες, τὸ δὲ κίβδηλον παραιτούμενοι».

Οὗτω δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ εὐρισκόμεθα πρὸ διαιτίας παραδόσεως, ἀκολουθουμένης ἀπαρεγκλίτως, ἤτοι τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς, ἢ μᾶλλον ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία στρέφεται περὶ δύο πόλους, τὸν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὸν τῆς λογίας ἑλληνικῆς παραδόσεως, πόλους μὴ ἀπλῶς ἀπωθούστας, ἀλλὰ καὶ ἔλκοστας ἀλλήλους. Τὴν γραμμὴν λοιπὸν ταύτην ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἀναζωογονητῆς τῆς κλασικῆς παιδείας, λογιώτατος καὶ πράγματι μέγας Πατριάρχης, ὁ Φώτιος († 891), καὶ ὅλη ἡ χορεία τῶν βυζαντινῶν θεολόγων, τὴν ὁποίαν κλείει ὁ τελευταῖος βυζαντινός, ἅμα δὲ καὶ πρῶτος τῆς Τουρκοκρατίας Ἕλληθ θεολόγος Γεώργιος, ἢ κατὰ τὸ μοναχικὸν ὄνομα Γεννάδιος ὁ Σχολάριος. Ἄς μὴ λησμονῆται δέ, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις καὶ δὴ καὶ ἡ ἀναζωογονηθεῖσα ἑλληνικὴ παιδεία εἶναι ἐκεῖναι, εἰς ἃς ὀφείλεται καὶ ἡ ἀναζωπύρωσις τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Βυζαντινῶν, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς «τὸ τίμιον γένος τῶν Ἑλλήνων», καὶ ἐκ τῆς ὁποίας ἐξηγεῖται ἡ ἐναντίον τῶν κυριαρχικῶν καταθλιπτικῶν διαθέσεων τοῦ Πάπα γενναία ὑπεράσπισις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τὴν δὲ οὕτωσιν ἀναζωπυρωθεῖσαν ἐθνικὴν συνείδησιν ἐκληροδότησεν εἰς τὸ δουλωθὲν ἔθνος, ἐπισφραγίσας τὴν σχετικὴν διαθήκην του διὰ τοῦ τιμίον αἵματός του, ὁ παρὰ τὴν πύλην τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ ἐνδόξως πεσὼν ὑπερασπιστῆς τῆς περιπύστου Πόλεως, τῆς «χαρᾶς πάντων τῶν Ἑλλήνων», ὡς τὴν ἀπεκάλεσεν ὁ ἐθνομάρτυς τελευταῖος αὐτοκράτωρ αὐτῆς.

Χαρακτηριστικὰ τῆς θέσεως τῶν κλασικῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἑλλήνων φιλοσόφων ἐν τῇ συνειδήσει τῶν πιστῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ μετ' αὐτοὺς εἶναι καὶ τὰ ἐξῆς ἀρκούντως εὐγλωττα δύο τεκμήρια:

α) Ἡ ἀγιογραφικὴ παράδοσις τοῦ Βυζαντίου, ὡς διεσώθη ἐν τῇ γνωστῇ «Ἐρμηνείᾳ τῆς Ζωγραφικῆς» τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων Διονυσίου, ὅπου δίδονται ὁδηγίαι περὶ ζωγραφίσεως ἐν χριστιανικοῖς ναοῖς Ἑλλήνων σοφῶν (Σόλωνος, Πλάτωνος, Ἀριστοτοτέλους, Σοφοκλέους κ. ἄ.), θεωρουμένων ὡς προδρομῶν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὡς ἐξετελέσθη αὕτη ἐν τῷ νάρθηκι ναῶν διαφόρων ἐλληνικῶν μονῶν (Ἰβήρων Ἀγ. Ὁρους, Λακεδαιμόνος, Μ. Ἀσίας, Νικολάου Σπανοῦ Ἰωαννίνων)³³, ἀκόμη δὲ καὶ ρουμανικῶν³⁴, ἐπεξετάθη δὲ καὶ μέχρις Ἰταλίας καὶ Γερμανίας ἀκόμη³⁵.

β) Τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ λογίου καὶ ὑμνογράφου Ἰωάννου ἐπισκόπου Ἐὐχαΐτων, τοῦ Μαυροπόδο³⁶, κατὰ τὸν 11 αἰῶνα, ἐνθα οὗτος παρακαλεῖ τὸν Χριστόν.

Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἄλλοτριῶν
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιο μοι
ἄμφω γὰρ εἰσὶ καὶ λόγου καὶ τοῦ τρόπου
τοῖς σοῖς νόμοις προσπεφυκότες·
εἰ δ' ἠγνόησαν, ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὄλων
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον,
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σῶζειν θέλεις.

Τὸ συγκινητικὸν δὲ τοῦτο ἐπίγραμμα ὑπενθυμίζει κάπως τοὺς ἐξῆς χαρακτηριστικούς λόγους ἐνὸς τέκνου τῆς φραγκοκρατουμένης Κύπρου, ὀνόματι Γεωργίου Δαπίθῃ, φίλου τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ, ἐκ τῶν μέσων τοῦ 11 αἰῶνος.

«Συνεῖναι γὰρ τῷ Πλάτῳ καὶ γε τῷ Σταγίρῳ
δυνάμεθα, κἂν μεταξὺ πολὺς ἔρρευσε χρόνος»³⁷.

Τὴν μνημονευθεῖσαν παράδοσιν τῆς ἀρμονικῆς καὶ μεμετρημένης συνεργασίας Χριστιανισμοῦ καὶ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐν ἄλλοις λόγοις τὴν ἐλληνοχριστιανικὴν παράδοσιν, παρέλαβε καὶ διέσωσε πιστῶς ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, τόσον ἡ ὑπόδουλος ὅσον καὶ ἡ ἐλευθέρα, ἐν τε τῇ Βαλκανικῇ καὶ τῇ Ρωσσίᾳ καὶ τῇ Μέσῃ Ἀνατολῇ, μάλιστα δὲ ἡ ἐλληνικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία παρέμεινε ὁ κατ' ἐξοχὴν θεματοφύλαξ καὶ ὁ ἄγρυπνος τῆς παραδόσεως ταύτης φρουρὸς μέχρι σήμερον³⁸. Καὶ πόσον μὲν παραμένει ἰσχυρὰ ἡ ἐλληνικὴ παράδοσις παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις λαοῖς τῆς τε Βαλκανικῆς καὶ τῆς Ρωσσίας, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀθεϊστικοῦ Κομμουνισμοῦ, ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ἐκεῖθεν τοῦ Παραπειάσματος Κράτη ἠναγκάσθησαν νὰ συνθηκολογήσωσι μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς φορέως τῆς παραδόσεως ταύτης. Ὁ δὲ καρπὸς τῆς συζυγίας χριστιανικοῦ καὶ ἐλληνικοῦ πνεύ-

ματος, ἡ θεολογία, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν οἱ Ἕλληνες πατέρες, ἡ ἑλληνικὴ θεολογία, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀκτινοβολῇ καὶ μετὰ τὸ Σχίσμα ὄχι μόνον ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, παρὰ τὴν ἐν αὐτῇ ἐπικράτησιν τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς μεγάλαις Προτεσταντικαῖς Ἐκκλησίαις, παρὰ τὴν χειραφεσίαν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως³⁹.

*

Καὶ ταῦτα μὲν πάντα δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀμφισβητηθῶσι σοβαρῶς. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ προεκάλεσε ζωηροτάτας καὶ ἀτελευτήτους συζητήσεις, ἐγερθείσας κυρίως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ἐφεξῆς, εἶναι τὸ ζήτημα περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐπίδρασεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν ἐν τε τῇ ἀρχαίᾳ, ἐν τε τῇ Βυζαντινῇ καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ μεσαιωνικῇ Ἐκκλησίᾳ, ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ καὶ μέχρι σήμερον νὰ φέρεται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς ἡμερησίας διατάξεως τῶν ἐπιστημονικῶν συζητήσεων, εἰς ἃς λαμβάνουσι μέρος ὄχι μόνον θεολόγοι, ἀλλὰ καὶ ἱστορικοί, ἔτι δὲ καὶ φιλόλογοι καὶ φιλόσοφοι.

Πρῶτοι φέρονται ἀντιληφθέντες καὶ θέσαντες τὸ πρόβλημα τῆς ἐξελληνίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ δύο οὐμανισταὶ τοῦ ἰσ' αἰῶνος, ὁ Ἐρασμος καὶ ὁ Μελάγχθων (γερμανιστὶ *Schwarzerd*), ὁ ἐπιστήμιος συνεργάτης τοῦ Λουθήρου. Ἦδη δὲ ὁ Λουθήρος εἶχε χαρακτηρίσει τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ὡς *Hure* (πόρνη), χωρὶς νὰ ἀπαρνηθῇ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν ἑλλήνων πατέρων. Ὁ δὲ Μελάγχθων, ἂν καὶ ἐθεώρει ὡς θεῖαν τὴν φιλοσοφίαν, οὐχ ἦτιον ὅμως παρεδέχετο τὴν βλαβερὰν αὐτῆς ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ τοῦ Ὁριγένους καὶ ἐφεξῆς, ἄνευ ὅμως ζημίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων. Ἦδη δὲ καὶ ὁ ἰησουΐτης Πεταύιος, δεινὸς θεολόγος τοῦ ἰσ' αἰῶνος, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ Οὐμανισμοῦ διατελῶν, εἶχε δεχθῆ ἐπίδρασιν τοῦ Πλατωνισμοῦ ἐπὶ τὴν περὶ Τριάδος διδασκαλίαν τῶν πρὸ τῆς συνόδου τῆς Νικαίας πατέρων, ἔτι δὲ καὶ ἐπὶ τὴν χριστολογία καὶ αὐτῶν τῶν πατέρων, πλὴν ἄνευ διαφθορᾶς τῆς οὐσίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας.

Τὰς ἔκτοτε διατυπωθείσας γνώμας ἐπὶ τοῦ μεγάλου τούτου καὶ βασικωτάτου προβλήματος δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς τέσσαρας κυρίας κατηγορίας. Ἡ μία εἶναι ἡ γνώμη ἐκείνων, οἵτινες, ὡς ὁ φιλόσοφος Ἐγγελος καὶ ὁ *Ferd. Christ. Baur* καὶ ὁ *O. Pfleiderer*, ὁ πατὴρ τῆς λεγομένης Θρησκευολογικῆς σχολῆς, καὶ ἄλλοι θεωροῦσι τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς φυσικὴν καὶ ἀναγκαίαν, εὐπρόσδεκτον δὲ ἐξέλιξιν, ὀδηγήσασαι τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ.

Ἡ δευτέρα γνώμη εἶναι ἡ τῶν ὑποστηριζόντων βαθυτάτην τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ δὴ καὶ νόθευσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὴν γνώμην ταύτην εἰσηγήθη καὶ ἐσυστηματο-

ποίησεν ὁ Γάλλος ἀντιπριαδικὸς θεολόγος *Souverain* ἐν τῷ ἔργῳ του *Le platonisme devoilé*, τὸ ὁποῖον, ἐκδοθὲν τὸ 1700 καὶ μεταφρασθὲν γερμανιστὶ μόλις τὸ 1782 ὑπὸ τοῦ *Löffler*, παρ' ὅλον ὅτι ἐκακοποίει τὰς τε ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς καὶ τὰς χριστιανικὰς πηγὰς, συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάδοσιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῆς ἐν λόγῳ γνώμης μεταξὺ τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου. Ἐπὶ τὰ ἔχγη τοῦ *Souverain*, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργον ὑπενθυμίζει πως τὸν πολὺ μεταγενέστερον ἰσχυρισμὸν τοῦ *Nietzsche*, θεωροῦντος τὸν Χριστιανισμὸν ὡς *Platonismus für das Volk*, ἐβάδισαν οἱ Γερμανοὶ *Gieseler*, *Engelhardt*, ὁ ἐχθρὸς τῆς μεταφρνοικῆς *Albrecht Ritschl* καὶ ὁ ἐπιφανῆς τούτου μαθητῆς *Adolf Harnack*, ὡς καὶ οἱ *Hatch*, *Loisy* κ. ἄ. Ὁ *Harnack* μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ διδασκάλου του ὑπεστήριξεν, ἱστοριοκρατικῶ τῷ τρόπῳ, ἐν τῇ μεγάλῃ του «Ἱστορία τῶν Δογμάτων»⁴⁰, τὴν θέσιν, ὅτι «τὸ χριστιανικὸν δόγμα ἐν τῇ συλλήφει καὶ δομῇ αὐτοῦ εἶναι ἔργον τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ Χριστιανισμοῦ». Τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἠσπάσθησαν ἄλλοι τε θεολόγοι θαυμασταὶ τοῦ *Harnack* καὶ ὁ φιλόσοφος *Max Scheler*⁴¹ (ἂν καὶ ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητῆς αὐτῆς ἠγαγκάσθη νὰ τὴν μετριάζῃ πως βραδύτερον)⁴² κατεπολέμησαν δὲ αὐτὴν τελεσφόρως ἐπιφανεῖς ἐρευνηταί, ρωμαιοκαθολικοὶ τε καὶ διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι⁴³.

Ἡ τρίτη γνώμη, ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν προηγουμένην, ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ ἀντίποδος τοῦ *Souverain*, τοῦ Ἰησουΐτου *Baltus* (1771), ἀρνούμενου πᾶσαν ἀνάμειξιν καὶ πάντα παραλληλισμὸν τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν μετὰ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἠκολούθησαν ὄχι μόνον ρωμαιοκαθολικοὶ τινες θεολόγοι (*D. Becker* κ. ἄ.), ἀλλὰ καὶ τινες διαμαρτυρόμενοι (Πιετισταὶ κ. ἄ.).

Τέλος ἡ τετάρτη γνώμη, μεσάζουσα μεταξὺ τῶν δύο προηγουμένων ἀκροτήτων, εἶναι ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν περιορίσθη μόνον εἰς τὴν μορφὴν, χωρὶς νὰ βλάβῃ τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὴν γνώμην ταύτην, ἀκολουθῶν παλαιότερους ἐρευνητάς, ἐνσηματοποίησεν ὁ ὡς πατὴρ τῆς νεωτέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας θεωρούμενος γερμανὸς θεολόγος *Mosheim* κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, καταπολεμηθεὶς ὑπὸ τοῦ ὀρθολογιστοῦ *Semler*, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ προσαρμοστικότητι αὐτοῦ προσφικεῖ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἵνα ἐγείρῃ φραγμὸν κατὰ τῆς ἀμαθείας καὶ τοῦ φανατισμοῦ. Ἐπὶ τὰ ἔχγη τοῦ *Mosheim* ἐβάδισαν ἔπειτα πολλοὶ ἔγκριτοι διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι, ἐν οἷς καὶ ὁ *Heinrici* καὶ ὁ *Dobschütz* καὶ ὁ ἐπιφανῆς τοῦ *Harnack* ἀντίπαλος ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου *Reinhold Seeberg* ἐν ἄλλοις τε ἔργοις αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ τετρατόμῳ καὶ ἐπίσης εἰς τέσσαρας ἐκδόσεις κυκλοφορησάσῃ *Ἱστορία τῶν Δογμάτων* του, ἐπίσης δὲ καὶ οἱ ρωμαιο-

καθολικοί θεολόγοι, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ σύγχρονος ἡμῶν ἔγκριτος γερμανὸς καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Κολωνίας *Joh. Hessen* ἐν τοῖς δυοῖ τελευταίοις ἔργοις του⁴⁴, σὺν τῇ διαφορᾷ, ὅτι οἱ διαμαρτυρούμενοι θεολόγοι δέχονται ὅτι ἡ νοθεία τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀρχίσασα κυρίως ἀπὸ τῆς διεισδύσεως τοῦ νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ, μάλιστα διὰ μέσου τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψευδοδιονυσίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου, ἐκορυφώθη διὰ τῆς εἰσελάσεως τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν διὰ μέσου Θωμᾶ τοῦ Ἀκυνάτου.

Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν γένει ὁ Προτεσταντισμὸς ἐκ λόγων δογματικῶν, ἅτε ἀποδεχόμενος πλήρη διαφθορὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως διὰ τῆς ἁμαρτίας, ἀνέκαθεν δυοπίστως ἔχει οἰκοθεῖν πρὸς πᾶσαν φιλοσοφίαν. Πρόκειται ὅμως μόνον περὶ θεωρητικῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, διότι, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐπιφανέστατος τῶν ἡμερῶν ἡμῶν θεολόγος καὶ τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν ἀσκῶν ἐπὶ τὸν θεολογικὸν κόσμον, ὁ ἀρχηγὸς τῆς λεγομένης Διαλεκτικῆς Θεολογίας *Karl Barth*,⁴⁵ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βασιλείας, ὁμιλῶν καὶ ἐκ προσωπικῆς πείρας, οἱ πλεῖστοι τῶν πολεμίων τῆς φιλοσοφίας θεολόγων, «χωρὶς νὰ βλέπωσι τὴν ἐν τῷ ὀφθαλμῷ αὐτῶν δοκόν», ὀρμώμενοι ἐξ ὠρισμένων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων, ἀντιτίθενται εἰς τὰ χριστιανικὰ δόγματα, ὡς ὀφείλοντα τὴν διατύπωσίν των εἰς ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν ἐπίδρασιν, λησμονοῦσι δέ, ὅτι ὑπὸ τὴν σχετικὴν ἐπίδρασιν τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας ἀείποτε διατελοῦσι καὶ θὰ διατελῶσιν οἱ θεολόγοι ἐκάστης ἐποχῆς, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐξαιρῶνται οἱ θεωρούμενοι ἐχθροὶ τῆς μεταφυσικῆς, εἰς οὓς ἀνήκει καὶ ὁ πολὺς *Harnack*. Ἀλλά, ὡς παρατηρεῖ ὁ *Barth*, μήπως δὲν ἐπλατώνιζον καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως, ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλβῖνος; Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι καὶ ὁ ἕτερος τῶν στυλοβατῶν τῆς διαλεκτικῆς Θεολογίας ὁ *Emil Brunner*⁴⁶, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης, ὅστις, ἐνῶ παραδέχεται βαθὴν ἐξελληνισμόν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξ ἄλλου ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ Θεολογία ὀφείλει ἐκάστοτε νὰ χρησιμοποιῇ φιλοσοφικὰ μέσα διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὡς πράττει καὶ ὁ ἴδιος θύων δαιριλῶς εἰς τὸν βωμὸν τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας.

Ὅπως δὴποτε τὴν μετριοπαθεῖ γνώμην τοῦ *Mosheim* καὶ τοῦ *Seeberg* περὶ μορφολογικῆς μόνον ἐξελληνίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ε' αἰῶνος ἀσπάζονται, πρὸς τοῖς ρωμαιοκαθολικοῖς καὶ ὀρθοδόξοις θεολόγοις, καὶ οἱ θιασῶται τῆς προτεσταντικῆς ὀρθοδοξίας, ἐν οἷς καὶ ὁ *Glatwe* καὶ ὁ μνημονευθεὶς κορυφαῖος τῶν συγχρόνων ἡμῶν θεολόγων, ὁ *Karl Barth*, ὅστις ἐν τῇ ἤδη δεκατόμῳ αὐτοῦ «*Kirchliche Dogmatik*» ὄχι μόνον ἀναγνωρίζει θεμιτὰς σχέσεις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ, ὄχι μόνον ἀσπάζεται τὰ τῇ βοηθείᾳ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας διατυπωθέντα θεμελιωδέστατα δόγματα τῶν τεσσάρων πρώτων οἰκουμενικῶν συνό-

δων, ἀλλὰ καὶ φροντίζει μετὰ πολλῆς δυνάμεως καὶ νὰ τὰ ὑπερασπισθῆ καὶ ἐπὶ πλέον παρατηρεῖ, πρὸ τοῖς ἄλλοις, καὶ τὰ ἐξῆς: «Εἶναι ἄρα γε μόνον τυχαῖόν τι, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ πνευματικὸν τοῦτο σπέρμα ἐκ τοῦ Ἰσραήλ, ἐρριζοβόλησεν ἀκριβῶς εἰς τὸν τότε φθίνοντα κόσμον τοῦ Ἑλληνισμοῦ; ἢ μήπως ἦτο αὐτύχημα, ὅτι ἡ τοιαύτη καταγωγή του συνώδενσεν αὐτὸν διὰ μέσου ὅλης τῆς ἱστορίας του; ἢ μήπως εἶναι καταδικαστέα ἀνθαιρεσία τὸ ὅτι ἡμεῖς ἀναζητοῦμεν μέχρι σήμερον διὰ τῆς ψυχῆς ἡμῶν τὴν γῆν τῶν Ἑλλήνων;»⁴⁷

Παρατήρησε δὲ καὶ ὁ κορυφαῖος τῶν συγχρόνων ἡμῖν ἐλλημιστῶν, ὁ πολὺς *W. Jaeger*, ἐν τῷ ἔργῳ του *Humanism and Theology* (σελ. 60), ὅτι «ἐὰν ἡ πίστις τῶν Γαλιλαίων ἀλιέων διετήρει τὴν πρακτικὴν καὶ ἀπλὴν μορφήν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὁμιλίας (ὡς ἤθελεν ὁ *Harnack*) καὶ ἀνθίστατο πρὸς οἰανδήποτε ἐπαφήν πρὸς τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην νὰ εἰσδύσῃ καὶ κατακτήσῃ τὸν πεπολιτισμένον κόσμον».

Ἡ δὲ Ὁρθόδοξος θεολογία δὲν ἀρνεῖται μὲν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμόν, ὅσον ἀφορᾷ ὄχι μόνον εἰς τὴν λατρείαν καὶ εἰς τὴν διοίκησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων, τὴν ἐπίδρασιν ὅμως ταύτην θεωρεῖ μόνον ὡς εἰδολογικὴν ἢ μορφολογικὴν, ἀποκρούουσα πᾶσαν ἀλλοίωσιν τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ⁴⁸. Ἡ δὲ γνώμη περὶ νοθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ συγκεκριμένως διὰ τῶν ἐλλήνων πατέρων, τυγχάνει ἄδικος καὶ ἐπισημονικῶς ἔτι ἀβάσιμος καὶ ἀπαράδεκτος διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α) Διότι ἐπισταμένη καὶ ὡς οἷόν τε ἀπροκατάληπτος ἀπὸ νεωτέρας φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις ἐξέτασις τοῦ δογματικοῦ περιεχομένου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποδεικνύει, ὅτι τοῦτο κατ' οὐσίαν δὲν ἀφίσταται τὸ παράπαν τῶν δεδομένων τῆς Ἀγ. Γραφῆς καὶ δὴ τῆς *Κ. Διαθήκης*⁴⁹.—β) Διότι δὲν εἶναι εὐκόλως ροητὸν πῶς ἀπεδείχθη τελεσοφωτέρα τῆς ἀντιστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν ἢ ἔναντι τούτου ἀντοχὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἀνεμείχθη μετὰ τῆς ἐλληνικῆς σοφίας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, χωρὶς νὰ ἐξελληνισθῆ κατ' οὐσίαν.—γ) Διότι οἱ Ἕλληνες πατέρες κατεῖχον τόσον καλῶς τό τε πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ εἶχον τοσοῦτον ὀξείαν τὴν διάνοιαν καὶ τὸ αἶσθημα καὶ ἐμφανίζονται οὕτω διακριτικοὶ καὶ μέχρι δέους προσεκτικοὶ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἐλληνικῆς σοφίας καὶ ἐνεφοροῦντο τοσοῦτον ἰσχυροῦ χριστιανικοῦ αὐτοσυναισθήματος καὶ περὶ τοσοῦτου ἐποιοῦντο τὴν ὀρθοδοξίαν, ὥστε νὰ ἀποκλείηται παντελῶς ὄχι μόνον ἡ συνειδητή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσυνειδητος παρ' αὐτῶν παραποίησις τοῦ πνεύματος τοῦ Εὐαγγελίου, ἐκτὸς ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι οἱ Πατέρες οὗτοι δὲν ἀντελήφθησαν, ὅσον ἔπρεπε, τὸ περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπερ, καθὼς δικαίως παρατηρήθη, θὰ ἀπειτέλει δεινὴν μομφὴν καὶ μέγιστον ἀδίκημα κατὰ τῶν ἐν λόγῳ Πατέρων⁵⁰. Θὰ ἦτο ἄλλως

τε ὑπέρμετρος ἢ ἀξίωσις μερικῶν ὀρθολογιστῶν διαμαρτυρομένων θεολόγων, ἤκιστα ἀνεπηρέαστων ἀπὸ συγχρόνους φιλοσοφικὰς προκαταλήψεις καὶ ἀπεξενωμένων ψυχικῶς τοῦ βιβλικοῦ χριστιανικοῦ βιώματος, νὰ θέλωσι μετὰ τοσοῦτους αἰῶνας νὰ ἀνακαλύψωσι αὐτοὶ νόθενσιν τάχα τοῦ Χριστιανισμοῦ, συντελεσθεῖσαν δῆθεν ὑπ' ἐκείνων ἀκριβῶς, οἵτινες εἴπερ τινες καὶ ἄλλοι ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἔζησαν αὐτούσιον τὸν βιβλικὸν Χριστιανισμόν. — δ) Διότι ἐπὶ πλέον τυγχάνει γνωστὴ ἀφ' ἑνὸς ἢ συντονωτάτη ἐπαγρύπνησις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀνοθεύτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ὑφ' ὀλοκλήρου τῆς Ἐκκλησίας, τῆς τε Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς, ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ Σχίσμα, ἀναγνώρισις ὡς τύπου καὶ ὑπογραμμοῦ δογματικοῦ καὶ ὡς πιστῶν διερμηνέων τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος καὶ ἡ προσαγόμενις ὡς οἰκουμενικῶν διδασκάλων τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εἰς τοὺς ὁποίους νεώτεροι ὀρθολογισταὶ κριτικὸι καταλογίζουσι τὴν νόθενσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ μέσου τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, παραβλέποντες τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐφείσθη τοσοῦτων ἄλλων σπουδαίων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, οἳ ἦσαν καὶ ὁ Μαρκίων καὶ ὁ μέγας Ὠριγένης, ἀκόμη δὲ καὶ ἱεράρχαι, ὡς ὁ Μακεδόنيος καὶ ὁ Νεστορίος, ἀρχιεπίσκοποι Κωνσταντινουπόλεως, καὶ Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ, Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας, Ἀπολλινάριος ὁ Λαοδικείας, Θεόδωρος ὁ Μοψουεσίας, Θεοδώρητος ὁ Κύρου καὶ τοσοῦτοι ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι ἀπεκηρύχθησαν ὡς αἰρετικοί. — ε) Ἡ ὑπέρμετρος ἀνάμειξις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνικῶν ἰδεῶν ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀμειλίχως ἀποδοκιμασθεῖσαν καὶ καταπολεμηθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας αἴρεσιν, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παράδειγμα ὅχι μόνον τῶν Γνωστικῶν λεγομένων αἰρετικῶν καὶ τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Εὐνομίου καὶ τοῦ Νεστορίου καὶ τοσοῦτων ἄλλων κατὰ τοὺς ὀκτὼ πρώτους αἰῶνας, ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν ἐκείνων θεολόγων, οἳ ἦσαν ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, Εὐσιράτιος ὁ μητροπολίτης Νικαίας καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἀναγεννήσεως τῶν κλασσικῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν κατὰ τὸν θ' αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐξώκειλαν, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι αἰρετικοί, εἰς τὴν αἴρεσιν⁵¹.

Καθ' ὅλον δὲ εἰπεῖν παρὰ τὰς ἐπανελημμένας ἀποπείρας τῶν αἰρετικῶν καὶ παρὰ τὴν βαθεῖαν ἑλληνικὴν μόρφωσιν τῶν ἐλλήνων Πατέρων καὶ παρὰ τὴν χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ ἀναπτύξει καὶ συστηματοποιήσει τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς διατυπώσεως τῶν δογμάτων καὶ παρ' ὅλην τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμόν, οὔτε εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν οὔτε εἰς τὴν Βυζαντινὴν καὶ ἐν γένει εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, δὲν κατώρθωσε νὰ διεισδύσῃ ὁ ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς ὀρθολογισμὸς.

Ὅτι ὅμως δὲν κατώρθωσεν οὗτος ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ὡς τεῖχος ἀπόρθητον

ὀρθώθη πάντοτε καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἡ ἀδιαίρετος ἀρχαία καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, τὸ ἐπέτυχεν ἐν τῇ Δύσει διὰ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων καὶ μάλιστα διὰ τοῦ ἀναντιρρήτως μεγίστου θεολόγου καὶ φιλοσόφου, τοῦ *Doctor Angelicus*, Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου († 1274), διὰ τῆς ὑπερμέτρον προσκολλήσεως τοῦ ὁποίου εἰς τὸν Ἀριστοτελισμὸν ἐδημιουργήθη τὸ ἐπικίνδυνον ρῆγμα τοῦ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην τείχους τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ μέσου τοῦ ρήγματος τούτου παρεσέδυσεν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς μὴ ὄφελεν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ (ἔστω καὶ ὑπὸ μορφὴν χριστιανικῆν), καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ὁ πραγματικὸς ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, κυρίως εἰς τὰ κεφάλαια τῆς περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας. Τὸ πρᾶγμα δὲ τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐὰν δὲν ἀνομολογῆται ρητῶς, δι' εὐνοήτους λόγους, ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, δεδομένης τῆς ἐπισήμου ἀναγνωρίσεως τοῦ Θωμισμοῦ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας⁵², εἶναι πάντως ἀρκοῦντως αἰσθητὸν καὶ ἀντιμετωπίζεται σοβαρῶς ἤδη ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου τοῦ Θωμᾶ, τοῦ *Donus Scotus*, ἐν μεγάλῃ μερίδι τῆς Ἐκκλησίας ταύτης⁵³, τὸ γεγονός, λέγω τοῦτο, ἐγένετο ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς ἐκ τοῦ προτεσταντικοῦ στρατοπέδου διατυπώσεως τῆς μομφῆς περὶ ἐξελληνίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἄς σημειωθῆ δὲ ὅτι εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν διεισδῦσαν ἀριστοτελικὸν ὀρθολογιστικὸν ρεῦμα, ὅπερ εἰσέδυσεν καὶ εἰς τὰς προτεσταντικὰς Ἐκκλησίας, ἐν μέρει πάλιν διὰ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ἠπειλήσεν καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ δυσμῶν κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα διὰ μέσου δύο ἐλλήνων θωμιστῶν μοναχῶν, τοῦ ἐκ Καλαυρίας μοναχοῦ Βαρλαάμ καὶ τοῦ μαθητοῦ του Ἀκινδύνου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον κίνδυνον διεφύλαξαν τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἀνεπηρέαστον, κατὰ τὴν κοινὴν ὁμολογίαν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν θεολόγων καὶ ἱστορικῶν, οἱ ἀγῶνες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν Ἑσυχαστῶν⁵⁴. Ὁρθῶς δὲ παρατηρήθη καὶ ὑπὸ ἑτεροδόξων θεολόγων⁵⁵, ἔτι δὲ καὶ ὑπὸ μὴ θεολόγων⁵⁶, ὅτι ἡ νίκη τοῦ Ἑσυχασμοῦ ἐναντίον τοῦ ἀπὸ δυσμῶν ἀριστοτελικοῦ κινδύνου ἐσήμανε νίκην τοῦ μυστικοῦ στοιχείου τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Ὁρθολογισμοῦ, ὅπερ μυστικὸν στοιχεῖον, ἐγγενὲς ὄν εἰς τὸν βιβλικὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀναπτυχθὲν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, εἶχε συντελέσει μεγάλως εἰς τὴν διάσωσιν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἀπὸ ἄλλων παλαιότερων ἀποπειρῶν τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Συνελόντι δ' εἰπεῖν, ἡ ἐλληνικὴ παράδοσις καὶ τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἐν γένει ὄχι μόνον δὲν ἐξημίωσαν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, ἀλλὰ τουναντίον συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ περιχαράκωσιν τοῦ θείου περιεχομένου τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ οἰασθήποτε νοθεύσεως, ὅπως ἐν συνδυασμῶ ἀρρηκτῶ μετὰ τῆς Ὁρθο-

δοξίας υπῆρξαν ὁ φύλαξ ἄγγελος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διὰ μέσου ἀτελευτήτων περιπειριῶν καὶ ὑπὸ τοσοῦτους ξενικούς ζυγούς καὶ μέχρι σήμερον. Ἐκ πάντων δὲ τῶν ἀνωτέρω νομίζομεν, ὅτι διαπιστοῦται ὅτι Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς δὲν ἀποτελοῦσιν ἀντίθεσιν, ἀλλὰ δύνανται ἄριστα νὰ συγκροτήσωσι σύνθεσιν, καὶ δὴ σύνθεσιν ἀποδειχθεῖσαν γοιμωιάτην καὶ εὐεργετικὴν δι' ἀμφοτέρους.

*

Φιλόμουσος ὁμήγουρι! Ὅπως ὁ θεάνθρωπος ἰδρυτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀποτελεῖ τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος, οὕτω καὶ ἡ θρησκεία αὐτοῦ, πρὸς ἐπιτέλειαν τοῦ πανανθρωπίνου προορισμοῦ τῆς, παρέστη ἀνάγκη ἐπανειλημμένως ἐν τῇ ἱστορίᾳ νὰ ἐνανθρωπήσῃ, οὕτως εἶπεῖν, παρὰ τοῖς διαφοροῖς λαοῖς καὶ τοῖς διαφοροῖς πολιτισμοῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐκηρύχθη τὸ Ἐθαγγελίον του, προσοικειομένη ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐθνικῆς γλώσσης καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων καὶ τὸ πνεῦμα τῶν λαῶν τούτων καὶ δὴ κατὰ πρῶτον λόγον τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ ἄλλων σημιτικῶν λαῶν, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἀρείων καὶ ἄλλων φυλῶν. Ἐξ οὐδενὸς ὅμως ἄλλου λαοῦ δὲν προσέλαβεν ὁ Χριστιανισμὸς τοσαῦτα ἀναπόσπαστα ἀπὸ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ στοιχεῖα, ὅσα ἀπὸ τοῦ ἐβραϊκοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἶχε λοιπὸν δίκαιον ὁ Πάπας Πῖος ὁ ΙΑ', ὅτε διεκήρυσσεν ἐν ἔτει 1938 «*spirituellement nous sommes des Sémites*». Ἐξ ἴσου ὅμως δίκαιον εἶχε καὶ ὁ ἔγκριτος Γάλλος Ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος ὁ κ. *Jean Daniélou*, ὅτε, συμπληρῶν πρὸ ὁκτὼ περίπου ἔτων τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἐκκλησίας του, διεκήρυσσε «*Spirituellement nous sommes des Hellènes*», εἰς τὴν ὁποίαν διακήρυξιν, ἄς μοι ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω καὶ μίαν ἐντελῶς πρόσφατον ρωσικὴν, τὴν τοῦ πρυτάνεως τῶν σημερινῶν Ρώσων Θεολόγων, τοῦ καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ *Harvard*, κ. Γεωργίου Φλορόβοβκη, ἔχουσαν ὡς ἐξῆς. «Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία υπῆρξεν ὁ θεματοφύλαξ τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ αὐτὸ τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ πρέπει νὰ ἀναζητῶμεν. Ἄς γίνωμεν περισσότερον Ἑλληνες, διὰ νὰ ἀποβῶμεν ὀρθόδοξοι χριστιανοί»⁵⁶.

Πράγματι ἡ κλασσικὴ ἑλληνοχριστιανικὴ σύνθεσις, ὅπως τὴν ἐπραγματοποίησαν πρὸ παντὸς οἱ μεγάλοι Ἕλληνες Πατέρες, ἀποτελεῖ κτήμα ἐσαεὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Κλασσικὸς λοιπὸν δὲν εἶναι μόνον ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς, ἀλλὰ τοιοῦτος ἀπέβη καὶ ὁ χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς, τοῦ ὁποίου θεματοφύλαξ πιστὸς τυγχάνει, ὡς εἶπομεν, ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἑλληνικὴ, καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ πρὸ παντὸς ἡ καθ' ὅλον πνευματικὴ αὐτοῦ ἡγεσία, ἡ ἀξία τοῦ ὀνόματος πνευματικῆς ἡγεσίας, τῆς ὁποίας τὴν γνησιότητα προσδιορίζει ἡ αἰτηνὴ καὶ ὀλόφυχος προσήλωσις εἰς τὰ ἰδανικά τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως.

Παρίσταται λοιπὸν ἀνάγκη, μεθ' ὅλα ταῦτα, νὰ προσθέσω διὰ τί προετίμησα τὸ

βασικώτατον θέμα τῆς ἀμοιβαίας διαλεκτικῆς σχέσεως Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ, ὡς ἀντικείμενον τοῦ εἰσιτηρίου λόγου μου εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦτο τῆς χώρας ἡμῶν πνευματικὸν ἴδρυμα, τὸ ὁποῖον, ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πανεπιστημίων τῆς χώρας ἡμῶν, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους καὶ ὡς εἷς τῶν κατ' ἐξοχὴν φορέων τῆς ἐλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. J. HESSEN, *Biblische oder griech. Theologie?* σελ. 24.
2. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Παραίνεσις πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων, κεφ. ε'.*
3. Ἄξιον σημειώσεως, ὅτι ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχεν ἀκόμη καὶ «βωμὸς τοῦ ἐλέους» (Διοδ. Σικελ. Γ', 22, 7. Πανσαν, Α' 17. Δουκιανοῦ Δημῶνας 57).
4. *Christianity and Civilization I* 1947, σελ. 80.
5. Τὰς ὁμοιότητας ταύτας οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ ἠρμηνεύον εἴτε ἐκ τῆς κατ' αὐτοὺς ἐπιδράσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐπὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας σοφοὺς εἴτε διὰ τοῦ σπερματικῆς λόγου, ὃν κατ' αὐτοὺς ἐκέκτηντο κατὰ μέρος καὶ οἱ φιλόσοφοι. Ἄξια μάλιστα παρατηρήσεως ἡ ῥῆσις τοῦ Ἰουστίνου «ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἔστι» (Β' Ἀπολ. ιγ' 4).
6. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ Κέλσου ὡς βάρβαρος διδασκαλία ἀνθρώπων θεωρούντων τὴν σοφίαν ὡς τι κακόν, τὴν δὲ μωρίαν ὡς ἀγαθόν. (Ὁριγέν., κατὰ Κέλσου Γ' 44).
7. «Ποία λοιπὸν ὁμοιότης μεταξὺ ἐνὸς φιλοσόφου καὶ ἐνὸς χριστιανοῦ, μεταξὺ ἐνὸς μαθητοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐνὸς μαθητοῦ τοῦ οὐρανοῦ;» (*Apologei*. 46). «Τί κοινὸν μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων, Ἀκαδημίας καὶ Ἐκκλησίας, μεταξὺ Στοᾶς τοῦ Ζήνωνος καὶ Στοᾶς τοῦ Σολομῶντος;» (*De Praescript. Haeret.* 8). Ἐξ ἄλλου ὃ τε Τερτυλλιανὸς καὶ ὁ Λακτάντιος, παρὰ τὴν κατὰ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πολεμικὴν τὴν ἀναγνωρίζουσι τὰ ἐξ αὐτῆς ὠφελήματα καὶ χρησιμοποιοῦσιν αὐτὴν ἐν ταῖς πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς ἀπολογίαις των.
8. *Στρωμ. Α' ε'.*
9. Κατὰ Κέλσου Γ' μδ'.
10. Ἐπιτάφ. εἰς Μ. Βασίλ. ια'. Σημειωτέον δ' ὅτι ἀντιφιλοσοφικῶν καὶ ἀνθελληνικῶν αἰσθημάτων ἐνεφορεῖτο καὶ μερὶς τις τῶν ἀντιωριγενιστῶν κατὰ τὸν γ' καὶ δ' αἰῶνα, ἐν οἷς οὐ μόνον οἱ ἐν Αἰγύπτῳ μοναχοὶ τῆς Σκήτης, ἀλλὰ καὶ ἐπίσκοποι, οἳ οἰ παλαιστίνος Ἐπιφάνιος, ὁ Κωνσταντίας τῆς Κύπρου κ. ἄ.
11. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Α' I* σ. 35 ἐξ. FR. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* (1926).
12. «Ἀνάθεμα τοῖς ἐλληνικὰ διεξιούσι μαθήματα καὶ μὴ διὰ παιδείουσι μόνον ταῦτα παιδευόμενοι, ἀλλὰ καὶ ταῖς δόξαις αὐτῶν ταῖς ματαιαῖς ἐπομένους καὶ ὡς ἀληθέσι πιστεύουσι...» Βλ. καὶ ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν, 1948.
13. Ἰουστ. Διαλ. πρὸς Τρύφωνα 8.
14. Β. Ἀπολογ. η' καὶ ιγ'.
15. Α' Ἀπολογ. μς'.
16. *Στρωμ. Α' β' καὶ ζ'.*
17. *Στρωμ. Α' ε'.*

18. Στρωμ. Α' ζ' και κ'. Χαρακτηριστικός και λίαν ενδιαφέρων είναι ο ἐν τῷ τελευταίῳ χωρίῳ καθοριζόμενος ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος προσρισμὸς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὴν χριστιανικὴν, σχέσει θεορραπεινίδος πρὸς δέσποινα. «Αὐτοτελής μὲν και ἀπροσδεγῆς ἢ κατὰ τὸν Σωτῆρα διδασκαλία, δύναμις οὖσα και σοφία τοῦ Θεοῦ· προσιούσα δὲ φιλοσοφία ἢ ἐλληνική, οὐ δυνατωτέραν ποιεῖ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἀδύνατον παρέχουσα τὴν κατ' αὐτῆς σοφιστικὴν ἐπιχείρησιν και διακροισμένη τὰς δολερὰς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλὰς, φραγμὸς οἰκείως εἴρηται και θρηγκὸς εἶναι τοῦ ἀμπελῶνος· και ἡ μὲν ὡς ἄρτος ἀναγκαία πρὸς τὸ ζῆν, ἢ κατὰ τὴν πίστιν ἀλήθεια· ἢ προπαιδεία δὲ προσοφήμῳ ἔοικε και τραγήματι».

19. Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἰστ. ζ' 18-19.

20. Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἰστ. ζ' 19.

21. Πρβλ. τὴν σχετικὴν περὶ τοῦ Ὁριγένους κρίσιν τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πορφυρίου παρ' Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἰστ. ζ' 19. «Κατὰ μὲν τὸν βίον χριστιανικῶς ζῶν, κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ Θείου δόξας ἐλληρίζων και τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀθνηίοις ὑποβαλλόμενος μύθοις».

22. Τὰς κακοδοξίας τοῦ Ὁριγένους βλ. παρὰ Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ ἐν Ἐκκλ. Ἰστορία, σελ. 114-115.

23. Τοῦτο εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Μ. Φώτιος ἐν τῇ ἑαυτοῦ «Μυριοβίβλω» Ἐλλ. Π. Migne 103, 420.

24. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἰστ. σ. 115.

25. Ἡ πραγματεία αὕτη, θεωρηθεῖσα ὡς ἀρίστη συνηγορία ὑπὲρ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων, ἐξεδόθη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως εἰκοσάκις ἀπὸ τοῦ 1450-1500.

26. Παραίσεις β', γ', δ'. Πρβλ. παρομοίους λόγους ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ (E. Π. Migne 78, 457).

27. Λόγος ΑΒ' 85.

28. Λόγος ΚΑ' 12, ΚΕ' 6-8, Α', 16 κλπ.

29. ια'

30. Βλ. Λόγους Σιηλιτευτικὸς κλπ. Πρβλ. δὲ και Ἰωάν. Χρυσοστόμου. Ὁμιλία εἰς τοὺς ἀγ. Ἰουβεντῖνον και Μαξιμῖνον 1 (E. Π. Migne 50, 373) κ. ἄ.

31. Κατὰ τὸν πολὺν Wilamowitz, μελετητὴν τῶν ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ μέγας ἐκεῖνος πατὴρ δὲν εἶναι μόνον περισσότερον τοῦ Ἀριστείδου ἄξιος νὰ συγκριθῆ εἰς λόγον ὕφους πρὸς τὸν Δημοσθένην, ἀλλ' εἶναι και κλασσικιστὴς ἅμα και κλασσικὸς ὡς Ἕλληνας συγγραφεὺς (Die Griechische Literatur des Altertums ἐν P. HINNEBERG, Die Kultur der Gegenwart I VIII, 1912, σ. 296). Παρομοίας γνώμης εἶναι και ὁ Cel. Leo και ὁ A. Nägele και ὁ ἐπιφανὴς γάλλος φιλόλογος Croiset. Βλ. και X. Χαριτωνίδου, Λόγον εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας (1936). Τοννατίον ὑπερβάλλουσι τὴν πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν ἀντίθεσιν τοῦ Χρυσοστόμου, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὁ Seeck, ὁ Norden και ὁ Puech, ὡς ἀποδεικνύει ἐν διαφανιστικῷ κεφαλαίῳ τοῦ κλασσικοῦ του ἔργου περὶ Χρυσοστόμου ὁ P. Chrys. Baur (Der heil. Joh. Chrysostomus und seine Zeit, I 1912 σελ. 252-260), ἐνθα ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ στάσις τοῦ Χρυσοστόμου δὲν ἀφίσταται πολὺ κατ' οὐσίαν τῆς τοῦ Βασιλείου και Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Βλ. και NÄGELE, Joh. Chrysostomus und sein Verhältnis zum Hellenismus ἐν Byz. Zeitschr. 1904 σελ. 73 ἐξ.

32. Βλ. σχετικὰς μαρτυρίας παρὰ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ ἐν Βυζαντ. βίος και πολιτισμὸς Α' 1 σ. 40 41.

33. Ν. ΒΕΗ, ἐν Byz.-Neugr. Jahrbücher IV, 1923, σελ. 107 ἐξ. και Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ ἐν Ἡπειρ. Χρονικοῖς Α' σ. 53 ἐξ.

34. V. GRECU, *Darstellungen Altheidnischer Denker in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* (*Bulletin de l'Académie Roumaine, Sect. histor. XI 1924*).

35. Παρά Ν. ΒΕΗ, ξ. ἄ.

36. ΜΙΓΝΕ, *Ἑλλ. Πατρολ.* 120, 1156.

37. Παρά Ν. ΒΕΗ, ξ. ἄ.

38. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β' (1536-1595) πρὸς τὸν γερμανὸν Λαυδ Χυτραῖον «εἰ καὶ δουλεία τὸ γένος ἡμῶν ὑπέπεσεν, ἀλλ' ἀσεβείας ἀνένευσε καὶ μένει κηρῦττον τὴν εὐσέβειαν».

39. Ἐκ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων μεγαλύτερα ὑπῆρξεν ἐν μὲν τῇ ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ ἢ ἐπίδρασις τοῦ Πλάτωνος, εἶτα δὲ καὶ τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐν δὲ τῇ Δύσει ἢ ἐπίδρασις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ (αὐγουστίνειος γραμμὴ) καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους (ἀκυνάτειος γραμμὴ) ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῦ Πλάτωνος ἔν τε τῷ Καλβινισμῷ καὶ τῷ Λουθηρανισμῷ, μάλιστα ἐν Γερμανίᾳ, τοῦ Λουθήρου διατελοῦντος μᾶλλον ὑπὸ νεοπλατωνικὴν ἐπίδρασιν κατὰ τὸν Κ. ΒΑΡΘ ἐν *Kirchl. Dogmatik I 2* σελ. 817.

40. *Dogmengeschichte I*⁴ σ. 20-24.

41. *Über östliches and westliches Christentum* (1916).

42. J. HESSEN, *Griechische oder Bibl. Theologie?* σελ. 96. Πρβλ. HARNACK, *Die Entstehung der christl. Theologie und des kirchl. Dogmas* (1926), ἔνθα παραλείπεται ἢ εἰρημμένη θέσις τοῦ Harnack καὶ ἀναδεικνύεται ἡ σπουδαιότης τῆς φιλοσοφίας καθ' ὅλον διὰ τὸν Χριστιανισμόν.

43. Ὅτι ὁ τοιοῦτος ριζοσπαστικώτατος ἰσχυρισμὸς τοῦ Harnack πᾶν ἄλλο ἦτο δυνατόν ἢ νὰ τύχη ἐπιδοκιμασίας ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ θεολογίᾳ εἶναι πρόδηλον. Καὶ ἐν τούτοις ὁ κ. Ε. ΒΕΝΖ (*Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung*, 1952 σελ. 247) ἔσπευσε, παρασυρθεὶς ἔκ τινος ὄλως ἀτυχοῦς καὶ παγκοίνως ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἀποδοκιμασθείσης ἐκφράσεως ἑλληνος θεολόγου, νὰ διακηρύξῃ, ὅτι ἢ ἐν λόγῳ θέσις τοῦ Harnack «εὔρει ἐνθουσιώδη ὑποδοχὴν παρὰ τοῖς ἔλλησι θεολόγοις». Βλ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Ι. ΚΑΡΜΠΗ βιβλιοκρισίαν τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου τοῦ ΒΕΝΖ ἐν «Θεολογία» τοῦ 1953 σελ. 637 καὶ Β. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀπ. Παύλου κλπ.* (Ἀνάπτυον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τόμου τοῦ Ἰωβηλαίου τοῦ Παύλου, 1953, σ. 7), ὡς καὶ Ζ. ΡΩΣΗ, *Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδ. Ἀνατ. Ἐκκλησίας* (1903) σ. 61 ἐξ.

44. Βλ. κατωτέρω βιβλιογραφίαν.

45. *Kirchliche Dogmatik I 1* σ. 395, *I 2* σ. 816 ἐξ. καὶ 820.

46. *Offenbarung und Vernunft* (1942) σ. 370. Ὡς εἶπομεν δ' ἀνωτέρω (βλ. σημ. 39) τοιοῦτό τι ἠναγκάσθη νὰ ἀποδεχθῇ καὶ ὁ αὐτὸς ὁ Harnack.

47. *Kirchl. Dogmatik III 2*, σ. 341 ἐξ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ τελευταία φράσις τοῦ Barth εἶναι δεδανεισμένη ἀπὸ τὴν περίφημον ρῆσιν τῆς Ἰφιγενείας τοῦ Goethe «*Das Land der Griechen mit der Seele suchen*». Ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἰουδαίου νεαροῦ χριστιανοῦ Γάλλου φιλοσόφου CLAUDE TRESMONTANT, ἐν τῷ προσφάτῳ ἔργῳ του *Biblisches Denken und hellenische Überlieferung* (1956), γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον *Essais sur la pensée Hébraïque* (1953), καταβαλλομένη προσπάθεια τῆς παραστάσεως ὀξυτάτης ἀντιθέσεως μεταξὺ ἐβραϊκῆς καὶ ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ ἢ πρὸς ταύτην συναφῆς θέσις, καθ' ἣν ἢ θεία ἀποκάλυψις ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐκφρασθῇ διὰ φιλοσοφικῶν κατηγοριῶν καὶ διὰ τοῦτο ἢ Θεία Πρόνοια προετίμησεν ἐπὶ τούτῳ τὴν ἐβραϊκὴν νοοτροπίαν, ὅσον καὶ ἐὰν ἐνρίσκη παρὰ τισι θεολογικοῖς κύκλοις πρόσοφρον ἔδαφος πρὸς διάδοσιν, δὲν προβλέπεται ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἐπικρατήσῃ ὀριστικῶς εἰς βάρος τῆς ἱστορικῶς δεδικαιωμένης καὶ ἀναπαλλοτριώτου

συμβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ παράγοντος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς θείας προνοίας καὶ τοῦ αἰωνίου κύρους τῆς περι τοῦ Ἰάφεθ προφητείας τοῦ Νῶε (Γεν. θ' 26).

48. Βλ. Ζ. ΡΩΣΗ, Σύστημα Δογματικῆς Ὁρθοδ. Ἀνατ. Ἐκκλησίας σ. 61 ἐξ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Δεξιόωις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν σ. 16 ἐξ.

49. Βλ. Ζ. ΡΩΣΗ ἐνθ' ἂν. καὶ Δογματικὴν ΧΡ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, ὡς καὶ τὴν νεωτάτην πολύτομον *Kirchl. Dogmatik* τοῦ Κ. ΒΑΡΤΗ, ἔτι δὲ καὶ τὴν σύγχρονον πολύτομον Δογματικὴν τοῦ καθολικοῦ Μ. ΣΧΜΑΥΣ.

50. Α. ΡΥΕΣΗ, *Histoire de la littérature grecque chrétienne II*, σ. 234 καὶ JOLIVET, *Essais sur les rapports entre la pensée grecque et la pensée chrétienne*, σ. 170.

51. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 388 ἐξ. Β. ΤΑΤΑΚΗ, Θέματα χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς φιλοσοφίας, σελ. 180 ἐξ.

52. *Corp. Jur. Kan 1536. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀναγνωρίσεως ταύτης* βλ. Μ. ΣΧΜΑΥΣ, *Kathol. Dogmatik I* 36.

53. Βλ. παραδείγματος χάριν Η. DE LUBAC, *Sur les chemins de Dieu* (1956), ἔνθα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, υἱοθετεῖται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Θωμᾶ ὡς τοῦ «γνωσιοκρατικωτάτου τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων», σελ. 246.

54. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ.σ. Ἱστορία, σ. 395 ἐξ.

55. Κατὰ τὴν κρίσιν διαμαρτυρομένου θεολόγου τῆς περιοπῆς τοῦ Κ. HOLL, «ἡ ἡσυχαστικὴ ἔρις ἐπῆρξεν ἐκ τῶν οπουδαιοτέρων ἐπεισοδίων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ ἐκ τῶν διδακτικωτάτων διὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἀντιλήψεως», ἐπὶ πλεόν δ' ὅτι ὁ ἀγὼν τῶν Ἡσυχαστῶν δὲν ἦτο ἄλλο τι, εἰμὴ ὁ ἀγὼν «περὶ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ πάντοτε, ὡς ἤδη κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους, ἦτο ζῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κλπ». Παρὰ FR. HEILER, *Urkirche und Ostkirche* (1936), σ. 407.

56. Β. ΤΑΤΑΚΗ, Ἐνθ' ἂν., σ. 114.

57. G. FLOROVSKY ἄρθρον ἐν Ὁρθοδόξῳ Παρατηρητῇ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Βορ. καὶ Νοτ. Ἀμερικῆς, τευχὸς Ἰανουαρίου 1957 ὑπὸ τὸν τίτλον *The Christian Hellenism*. Προβλ. δὲ καὶ ἀνακοίνωσιν αὐτοῦ ἐν τῷ Πανορθοδόξῳ Θεολογικῷ Συνεδρίῳ τοῦ 1936 (*Procès verbaux du Ier Congrès de Théologie Orthodoxe*, 1936 σελ. 242, ἔνθα ἀπεριφράστως διακηρύσσεται ὅτι «Hellenism is a standig Category of the Christian Existence».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΚΔΟΓΗΝ

ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Γ., Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑποφύτης τοῦ Χριστιανισμοῦ. 1955.

BRUNNER E., Offenbarung und Vernunft. 1941

» Christianity and civilisation. Τεύχη 2. 1947-1948.

COCHRANE C. N., Christianity and classical culture. 1944.

COURTONE YVES, St. Basil et l'Hellenisme. 1934.

CRÖNBECH V., Der Hellenismus. 1953.

DOBSCHÜTZ F. v., Griechentum und Christentum ἐν Das Christentum τῆς σειρᾶς *Wissenschaft und Bildung*. 1908.

DANIELOU, Platonisme et theologie mystique. 1953².

DIBELIUS M., Evangelium und Welt. 1929.

DÖLGER FRZ. JOS., Antike und Christentum. 1931 ἐξ.

- GLAWE W., Die Hellenisierung des Christentums in der Geschichte der Theologie von Luther bis auf die Gegenwart. 1912.
- HARNACK AD., Lehrbuch der Dogmengeschichte. Τόμοι 3, 1909⁴.
- » Die Mission und Ausbreitung des Christentums.
- » Das Wesen des Christentums.
- HATCH EDWIN, The influence of Greek Ideas and usages upon the Christian Church. 1890. Γερμανική μετάφρασις ὑπὸ τὸν τίτλον: Griechentum und Christentum ὑπὸ Ed. Preuschen μετὰ προλόγου ὑπὸ τοῦ Ad. Harnack. 1892.
- HEINRICI G., Hellenismus und Christentum. 1909.
- HESSEN J., Platonismus und Prophetismus. 1955².
- » Griechische oder biblische Theologie? 1956.
- HIEBEL FR., Die Botschaft von Hellas. 1952.
- JOLIVET R., Essais sur les rapports entre la pensée grecque et la pensée chrétienne. Nouvelle édit. 1955.
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Π., Πέντε ἀθηναϊκοὶ διάλογοι. (51-529 μ. Χ.). Ἑλλάς καὶ Χριστιανισμὸς (1956).
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., Θωμᾶ Ἀκυνάτου, Σοῦμμα θεολογική, Α' 1935.
- ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ Π., Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ, 1925.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι (1956).
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΣΤΙΑΠ., Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Χριστιανισμὸς.
- LAISTNER M., Christianity and Pagan culture in the later Rom. Empire. 1951.
- ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ Κ., Φιλοσοφία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. 1930.
- MOELLER CH., Sagesse Grecque et paradoxe Chrétien. 1950².
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ., Ἐκκλησιαστικὴ καὶ θύραθεν παιδεία. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 6, 1931, σ. (39) ἐξ.
- ΜΠΑΣΤΙΑ Κ., Ὁρθοδοξία καὶ ἑλληνίζουσα παιδεία. Κιβωτός, ἔτος 1955, ἀρ. φύλλ. 39 σ. 49 -52.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΡΑΣ., Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὡς προπαιδεία τοῦ Χριστιανισμοῦ. 1955.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΥΣ., Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. 1915.
- PFLIEDERER O., Die Vorbereitung des Christentums in der griechischen Philosophie. 1912¹.
- PLAGNIÉUX J., St. Grégoire de Nazianze. 1952.
- Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. 1956.
- RICHARDSON, SIR., Greek Ideals and contemporary life. Ἑλλην. μετάφρασις Δ. Χόνδρου ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ἑλληνικὰ Ἴδανικὰ καὶ σύγχρονη ζωὴ». 1951.
- ROHR J., Griechentum und Christentum. 1912.
- SPEBERG R., Lehrbuch der Dogmengeschichte. Τόμοι 4. 1930-33⁴.
- ΤΑΤΑΚΗ Β., La Philosophie Byzantine. Paris 1949.
- » Θέματα Χριστιανικῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας. 1952.
- TIXERONT J., Histoire de Dogmes, Τόμοι 3.
- TRESMONTANT CL., Biblisches Denken und hellenische Ueberlieferung. 1956.
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἐκκλησία καὶ πολιτισμὸς ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 15, 1940, σ. 74 ἐξ.